

# Anmeldelser

*Barnets kulturhistorie i Norden.* En kommenteret litteraturfortegnelse. Under redaktion af Birgit Hansen, Erik Kaas Nielsen, Jens Sigsgaard og Hjejl Resen Steenstrup. Udgivet af NEFA-Norden/Dokumentationsudvalget. Nordisk Etnologisk Folkloristisk Arbejdsgruppe. Viborg, 1980. 208 s. ill. (NEFA-Dokumentation nr. 1 (ny serie)). Kr. 105 (for studerende kr. 80). (Ny udg. siden udk.).

Nordisk Etnologisk Folkloristisk Arbejdsgruppe (NEFA) har som den første udgivelse i den nye serie, NEFA-Dokumentation, udsendt denne bibliografi over barnets kulturhistorie. Bibliografien er blevet til i et samarbejde mellem de nordiske lande under en dansk hovedredaktion og udgivet med støtte af Nordisk Kulturfond.

Retningslinierne for udvælgelsen af litteratur til bibliografien har været, at den skulle afspejle/behandle den uofficielt overleverede kulturtradition blandt børn, d.v.s. både den kulturtradition, der har været og stadig findes blandt børn indbyrdes, samt den kulturtradition, der er blevet og fortsat bliver overleveret på uofficiel vis fra voksen til barn. Heri indgår de mundtligt overleverede sanglege, rim og remser samt eventyr og fortællinger for børn. Desuden er medtaget litteratur om de fysiske og sociale rammer for børns tilværelse samt, i et vist omfang, barndomsindring og samtaler med børn om, hvorledes de oplever deres tilværelse.

Bibliografien medtager bøger, afsnit i monografier og samleværker samt tidsskriftartikler udgivet fra omkring 1900 til juli 1980. I det norske afsnit er desuden medtaget enkelte upublicerede specialeafhandlinger.

Efter en indledende oversigt over generelle hjælpemidler (bibliografier, forskningsoversigter og håndbøger), som dækker flere af eller alle de nordiske lande, er bibliografien opdelt i særlige afsnit for hvert »land«: Danmark (udarbejdet af værkets redaktion), Finland (af Anne Gustafsson), Færøerne (af Martin Næss), Grønland (af redaktionen), Island (af Ragnheiður Helga Thorarinsdóttir), Norge (af Kristin Eikli, Jorun Irene Halvorsen, Nina Korbu, Kari Leikvoll, Live Cathrine Slang og Anna Helene Stjernerahl). De enkelte afsnit fungerer til en vis grad som selvstændige bibliografier, idet hvert land indledes med en indholdsfortegnelse og

et forord i form af en kort orientering om forskning og udgivelser inden for emnet i det pågældende land og afsluttes med en oversigt over indexede periodica. Inden for de enkelte afsnit er indførelserne ordnede efter speciel systematik, og bibliografien afsluttes med et fælles forfatterregister, som desuden medtager redaktører og udgivere, samt et stikordsregister.

Stikordsregistret er udarbejdet på grundlag af titlerne, kapiteloverskrifterne og annoteringerne. Der er således ikke gjort noget forsøg på at opbygge et egentlig emneregister, hvilket jo også i et flersproget værk frembyder helt specielle problemer. Det eksisterende register fungerer dog som en udmerket alternativ indgang til stoffet, blot skal man være opmærksom på, at man ved tværgående søgninger på enkelte emner må sikre sig ved at søge på såvel synonyme som oversættelser af emnet, f.eks. giver opslag på henholdsvis »sjipling« og »springe i reb (sjiippe)« forskellige henvisninger. Det samme gælder opslag på »springe buk« og »hoppe bukk«. Vanskelighederne mærkes fortrinsvis ved søgninger på meget specielle emner. Ved brede emner som f.eks. »sanglege« er der på forhånd indarbejdet henvisninger mellem de forskellige sproglige versioner i registret.

Indførelserne er forsynede med annoteringer, som i en kort objektiv form gennemgående giver god information om indholdet af de enkelte værker. Annoteringernes form er dog et af de punkter, der viser hvor vanskeligt, det kan være at sikre ensartethed og konsekvens i en bibliografi, der udarbejdes internationalt, f.eks. veksler annoteringerne visse steder mellem den refererende og den vurderende form. Et andet vanskeligt punkt er selektionen. Det fremgår af bibliografiens generelle forord, at man ikke gør krav på at være fuldstændig dækkende, forstået på den måde at ikke al litteratur, der berører emnet, er medtaget. Derimod er al væsentlig litteratur inden for bibliografiens rammer søgt registreret, men faktisk gives der kun i det norske afsnit en fyldig redegørelse for de bibliografiske rammer, hvorunder registreringen er foretaget. Trods disse indvendinger skal det dog understreges, at bibliografien er et væsentligt nyt bidrag til dansk (nordisk) fagbibliografi, og at den dels på grund af sit emne, der jo på en eller anden led angår os alle, dels på grund af sin form kan være et nyttigt hjælpemiddel ikke blot for den kulturhistoriske og pædagogiske forskning, men for interesse-rede på alle niveauer.

Mona Madsen

Jesper Vang Hansen: *Højreekstremister i Danmark 1922–1945*. En bibliografi over »genrejser«-bevægelsernes blade og tidsskrifter. Odense Universitetsforlag, 1982. 111 s., ill. Kr. 97,60.

Bibliografien tilstræber at give en fuldstændig oversigt over de blade og tidsskrifter, der blev udgivet af eller som organ for højreekstremistiske bevægelser i Danmark i perioden 1922–1945. Fortegnelsen er begrænset til at omfatte periodica, som var inspirerede af den italienske fascisme og/eller den tyske nationalsocialisme. Det anføres dog i forordet, at dette ikke er ensbetydende med at alle udgivere af disse kan betegnes som fascister/nazister. Det var kun enkelte grupper herhjemme, der direkte kopierede de fascistiske og nationalsocialistiske ideer. De fleste bevægelser betragtede deres ideer om nyorientering som udpræget dansk-national, byggende på dansk/nordisk kultur og tankesæt, og vidt forskellig fra de nazistiske partier. Som en fælles betegnelse for disse politiske grupper benyttes udtrykket »genrejser-bevægelser«, idet de alle argumenterede for en genrejsning af Danmark ud fra den overbevisning, at det eksisterende politiske system havde spillet fallit.

Registreringen af de enkelte periodica er sket på grundlag af materialet i en række biblioteker og arkiver, først og fremmest Det kongelige Biblioteks Danske Afdeling og Småtrykssamlingen samt Avissamlingen i Universitetsbiblioteket i København. Alle regelmæssige og uregelmæssige periodica, der har kunnet henføres til bibliografiens afgrænsning, er medtaget i det omfang de har kunnet opspores.

Bibliografiens hovedafsnit, der er ordnet alfabetisk efter titlerne, omfatter de danske blade samt blade fra det tyske mindretal i Sønderjylland. I et tillæg, ligeledes alfabetisk ordnet, er desuden registreret tysk-udgivne blade, der henvendte sig til danskere eller til tyske befolkningsgrupper i Danmark. Hertil er føjet et navneregister og et foreningsregister. For hvert periodicum oplyses om titel, undertitel, udgivelsesperiode med nøje angivelse af hvilke ordinære numre og særnumre, det udkom med, frekvens, målgruppe, præg, format, trykkested, ansvarshavende redaktører samt lokalisering. Desuden redegøres der i en note for forskellige forhold vedrørende bladets udgivelse m.m.

Det har ikke været kompilators hensigt (ifølge forordet) »at redegøre for hvert blads og den bagvedliggende organisations politiske holdning, men blot videregive realoplysninger og henvisninger, der kan bruges af andre, der ønsker at arbejde med emnet«. Det skal hertil føjes, at de realoplysninger, som her lægges frem, er ganske omfattende. Den ofte meget detaljerede beskrivelse af det enkelte blad og dets udgiverforhold repræsenterer et betydeligt stykke kortlægningsarbejde, som klart vil være et nyttigt redskab for alle, der beskæftiger sig med den pågældende periode.

Mona Madsen

Erik Nørr: *Latinskolen religionslærere 1853–1903*. Samfundet for dansk genealogi og Personalhistorie, 1981, 93 s., kr. 60.

Erik Nørr har ikke alene givet faget religion i den lærde skole i sidste halvdel af det 19. århundrede dets monografi, licentiaafhandlingen *Det højere skolevæsen og kirken* (1979), men nu også en stat over dets lærere. Denne er ligesom Nørres bibliografi *Latinskolens programmer 1840–1903* (1980) udsprunget af forarbejderne til licentiaafhandlingen, en ophavsituation den måske i for høj grad bærer præg af. Den medtager ligesom den statistiske undersøgelse af religionslærerne i *Det højere skolevæsen og kirken* (s. 252–78) kun lærere, der har undervist i mindst et halvt år, og den har kun systematisk de oplysninger, der har været brug for til denne undersøgelse, således følges personerne ikke gennem hele deres senere karriere. Staten medtager lærere, der underviste i religion i studerende klasser i skoler, der havde dimissionsret i 1903 eller tidligere. For en kritik af denne tidsmæssige afgrænsning, der også findes i bibliografien over skoleprogrammerne, se Fortid og Nutid XXIX:3, 1982, s. 505.

Nørres religionslærerstat består af en indledning, der gør rede for kildemateriale og afgrænsninger, herefter følger selve staten, ordnet på skoler, og bogen afsluttes med en fortegnelse over anvendte hjælpemidler og et personregister. Lærere, der har været ansat ved flere skoler, registreres ved dem alle, men omtales kun nærmere ét sted med henvisninger fra de andre skoler. For tre skoler, hvor det ikke ud fra kildematerialet kan afgøres, om religionslærerne har undervist i latinskoleklasserne, anfører Nørr kun en navneliste. Eftersom nogle af disse lærere er omtalt nærmere andetsteds i bogen, hvilket også fremgår af registeret, kan det undre, at der ikke er en henvisning ved de pågældende lærere.

I staten anføres som minimum om lærerne funktionsperiode, navn, leveår, uddannelse, beskæftigelse samtidig med religionslærerstillingen, beskæftigelsen umiddelbart efter og slutstilling. Det bemærkes, hvis læreren er biograferet i *Nedergaards Præste- og sognehistorie* (1951–) eller *Koefoeds Alfabetisk Fortegnelse over de danske lærde Statsskolers Lærerpersonele* (1906). Henvisninger til biografier i andre værker, f.eks. *Dansk biografisk Leksikon*, ville måske have været nyttigere, da oplysningerne om senere beskæftigelse reelt giver en henvisning til *Nedergaard og Koefoed*.

Listen over religionslærere er opstillet ved hjælp af de lærde skolers programmer, som Nørr med rette karakteriserer som de mest pålidelige kilder hertil, og ved hjælp af et fyldigt udvalg af den personalhistoriske litteratur er det lykkedes ham at identificere stort set alle lærerne. Bag identifikationen af disse personer ligger en stor arbejdsindsats, især når man betænker, at udgangspunktet un-

dertiden kun har været en oplysning om, at timelærer Jensen underviste i religion.

Ud over de nævnte minimumsoplysninger bringes undertiden andre oplysninger; der kunne i disse godt have været større konsekvens, f.eks. nævnes det ikke, at nr. 226 Stig Eduard Larsen blev dr. phil. i 1891, mens akademiske grader anføres for en række andre. Denne oplysning kunne være fundet i Danish theses for the doctorate (1929) eller i V. Elberling: Rigsdagens medlemmer (1949–50), og i betragtning af at mange religionslærere nævnes som doktorer eller rigsdagsmedlemmer, kan det undre, at disse to værker ikke findes i litteraturfortegnelsen.

Der er i tidens løb udgivet stater over mange grupper i samfundet, hvis medlemmer har fælles uddannelse eller beskæftigelse. Det, der binder personerne i denne stat sammen, er, at de underviste i religion. Denne funktion fik ifølge Nørr tillagt stor samfundsmæssig betydning, og dette er en begrundelse for statens udgivelse. Man kan dog nok sætte spørgsmålstegn ved, om religionslærerstillingen, der af de fleste kun blev brugt som en gennemgangsstilling, fik den samfundsmæssige betydning, man ønskede, og dermed om det materiale, Nørr har samlet i andet øjemed, har en så stor værdi i sig selv, at det kan bære en selvstændig udgivelse.

Jette Kjørulff Tuxen  
og Ole Tuxen

*Helsingør Stadsbog 1554–1555, 1559–1560 og 1561–1565.* Udgivet af Karen Hjorth. Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie. København 1981, 591 s., kr. 195,20 (indb. kr. 213,50).

Mens Landbohøistors Selskab har stået for udgivelsen af retsprotokoller fra landområder, har Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie taget sig af ældre retsprotokoller fra købstæderne. I 1971 blev Helsingør Stadsbog 1549–1556 udsendt, og 10 år senere fulgte et bind med 1554–1555, 1559–1560 og 1561–1565. Kort tid efter udgivelsen i 1971 blev bindet 1554–1555 nemlig fundet og er af den grund inkluderet i nærværende bind.

Når Selskabet har besluttet at udgive ældre retsprotokoller, ville det være ønskværdigt, om der fra nu af blev foretaget nogle kronologiske spring i udgivelsespolitikken. Med et bind hvert 10 år, rummende 6–7 års indførsler, fortaber udgivelser af protokoller fra det 17.–19. århundrede sig i en fjern fremtid; og selvom retsprotokoller i sig selv er spændende læsning, er det først ved sammenligninger over tid, at værdien af disse protokoller bliver åbenbar. De rummer helt klart et væld af forskningsmuligheder, hvoraf mange først rigtigt træder tydeligt frem, hvis læseren kender til udviklingen i de efterfølgende århundreder. Nogle ek-

sempler skal fremdrages til at underbygge denne opfattelse.

Inden for dansk retshistorie er den gængse vurdering, at procesmåden var akkusatorisk indtil midten af det 18. århundrede, at part mødte part som to ligestillede. Under 17. september 1554 (p. 32) kan det imidlertid læses, at »Guldwæfuitzen« blev pålagt at forlade byen, og at alle andre løsagtige folk blev advaret om, at de skulle være ude af Helsingør inden næstfølgende fredag, ellers ville de blive kagstrøget. I prostitutionssager var der således allerede på dette tidspunkt ikke tale om en akkusatorisk procesmåde.

I sin disputats »Rig og fattig i Ribe« har Ole Degn henledt opmærksomheden på det utroligt høje antal gældssager, der i det 17. århundrede fandtes i denne by. Men det var ikke et særtræk for Ribe, i samme århundrede drejede over 1/3 af alle sagerne i Helsingør sig om gæld, spændende fra nogle få mark til flere tusinde dalere. En gennemlæsning af nærværende bind afslørede imidlertid, at antallet af gældssager befandt sig på et langt lavere niveau; fremfor at være den altdominerende sagstype var gældssagerne blot en delikt blandt andre. Her skal ikke forsøges en forklaring på dette fænomen, selvom den tanke ligger nær, at forholdet mellem de to højst varierende antal gældssager kan være udtryk for forværrede økonomiske forhold. Under alle omstændigheder ville en analyse af dette overraskende forhold være ønskelig; men for at blive klar over at der findes en forskningsmulighed, er kendskab til det 17. århundredes samfundsudvikling nødvendig, og med Selskabets nuværende udgivelsespolitik ville det vare flere år, før dette problem ville blive erkendt.

På samme måde kan der henvises til, at det i det 16. århundrede synes at have været almindeligt at bede om et skudsmål i alle tænkelige situationer, mens borgerne kun bad derom i det 17. århundrede, når de befandt sig i kritiske situationer, hvis livet stod på spil, når de skulle forlade Helsingør for at bosætte sig andetsteds, eller når embeder skulle besættes. Den næsten besættende optagethed af eget rygte synes at være formindsket, men af hvilken årsag?

Endnu flere problemer kunne rejses efter en gennemlæsning af Stadsbogen, hvorfor en analyse af disse protokoller ville være med til at øge forståelsen af det danske overgangssamfund. Derfor virker det også underligt, at et sagregister mangler, når et personregister er udarbejdet.

Det må af ovennævnte årsager henstilles til overvejelse, om den næste udgivelse ikke skulle være nogle bind fra det 17. århundrede, fulgt af nogle bind fra det 18. århundrede. Først da ville disse udgivelser blive virkeligt anvendelige som forskningsinspiration.

Jens Chr. V. Johansen

*Sagregistre til Aasum herreds tingbog 1640–48.* Udg. af Landbohistorisk Selskab. København 1982. 332 s., kr. 146,40.

En anmelder kan kun være tilfreds, når den sædvanlige monolog udvikler sig til en dialog, og det er sket i indledningen til »Sagregistre til Aasum herreds tingbog 1640–48«. Dette register er det tredje bind i rækken af registre til de allerede udgivne danske tingbøger, og med den prisværdige hastighed, der har præget disse udgivelser, kan vi vel snart forvente registrene til Sokkelund herreds tingbøger.

Udgifterne finder, at min tidligere udtrykte betænkelighed m.h.t. de hyppigt forekommende dobbelt- eller tredobbeltregistreringer er overflødig; fremgangsmåden er valgt for at undgå »en betænkelig vurdering . . . forud for den bearbejdelse, registreringen lægger op til« (s. ii). Formuleringen synes at rumme en »wie es eigentlich gewesen«-opfattelse: udgifterne har registreret »rettens funktion i samfundet«; men i de valgte rubrikker ligger jo en vurdering af indførslerens indhold, som ofte kan være lige så vildledende som den kan være oplysende. Et enkelt eksempel skal illustrere dette. I løbet af de sidste år er interessen for at studere læse- og skrivekyndighed taget til, således blev emnet debatteret i 1981 på den nordiske historikerkongres i Jyväskylä, og det vil atter komme på dagsordenen ved den tilsvarende kongres i 1984 i Odense. Derfor er gruppe 524: læse- og skrivekunst et åbenbart mål for et opslag. Der er 5 indførsler, hvoraf især den ene 1642:151 umiddelbart synes givende (fæster beder herredsfoged læse seddel); et opslag i tingbogen giver imidlertid til resultat, at nok handler indførslen om skrivekunst (eftersom der er tale om en seddel, men der er ingen oplysning om, hvem der havde skrevet seddelen), i endnu højere grad dog om at herredsfogeden havde revet en seddel i stykker, han var blevet bedt læse.

Ved anvendelse af registret er det stadig et problem, at indførsler frem for sager er valgt som registreringsform: i gruppe 70 kan findes »herremand slår med svøbeskaft 1645–108«, og tre linier længere nede »overfald, slag og frihedsberøvelse 1645–69«. Men ingen kan se, at disse to indførsler hører sammen; og her kan der ikke være tale om, at »mange omstændigheder ved rettergangen . . . kan være af større interesse end selve sagstypen«. Med nævnte eksempel i mente må det være et brugerkrav ukompliceret at kunne følge den enkelte sag, og med det store arbejde, udgifterne allerede har udført, kunne det have været opfyldt med krydshenvisninger. Når et sagregister foreligger, må det være et fåtal, der pløjer sig gennem tingbøgerne fra ende til anden.

Naturligvis skal det ikke skjules, at trods disse indvendinger giver registret et væld af indgange til de udgivne tingbøger; men denne mulighed fore-

ligger netop, fordi tingbøgerne er udgivne, og udgifterne synes at have et stærkt ønske om, at denne publiceringsform af retsmateriale kan fortsætte. Om det på lang sigt vil give det forventede resultat er imidlertid tvivlsomt, eftersom blot en nogenlunde dækningsgrad vil ligge langt ude i fremtiden.

Jens Chr. V. Johansen

*H. K. Kristensen (udg.) †: En dansk bondeskipperes Historie – Fra englandskrigens og skudehandelens tid. Søren N. Raschs optegnelser.* Historisk Samfund for Ribe Amt, 1977. 205 s. + 1 kortbilag, ill. Kr. 65 (i bogh.) / 50 + porto (for medl.).

Bogen er en forkortet udgave af de optegnelser om sit liv, som Søren N. Rasch (1783–1848) arbejdede på fra 1815 til sin død godt 30 år senere. Grundlaget for de kronologisk ordnede optegnelser, der fremtræder som en samlet levnedbeskrivelse, har været en række dagbøger, regnskaber og skibsjournaler, om hvis skæbne udgifteren, H. K. Kristensen, ikke oplyser nærmere. Efter sammenhængen at dømme synes de dog at være gået tabt.

Selve levnedsløbet fylder 162 s., hvortil kommer et tillæg på 11 s., som udgifteren har trukket ud fra den løbende tekst. Tillægget indeholder bl.a. et byggeregnskab fra 1831 for et skib, et par årsregnskaber fra Raschs landbrug og en fortegnelse over hans jorder og hans indbo fra 1843. Derudover rummer bogen et kortfattet forord med en karakteristik af Søren N. Rasch og en redegørelse for udgavens manuskriptforlæg (i alt 5 s.), 14 s. noter, et temmelig mangelfuldt person- og stedregister og et udmærket emneregister. Bagest i bogen på omslagets inderside er indklæbet et kortbilag med et udsnit af den sydvestjyske og slesvigske vesterhavskyst.

Søren N. Rasch blev født i Ho, nordvest for det nuværende Esbjerg. Faderen var snedker og smålandbruger, børneflokkens stor og hjemmet fattigt. Skolegang blev der ikke meget af, da drengen allerede som 8-årig kom ud at tjene ved landbruget, hvor han var, indtil han som 15-årig begyndte at sejle. 1811 kom han til flåden, hvor han gjorde sig fordelagtigt bemærket og blev officer på en af de kanonbåde, som fra Frederikshavn bekæmpede britiske flådeenheder i Kattgat. 1812 blev han gift og overtog svigerforældrenes lille landejendom i sit fødesogn Ho, hvor han havde bopæl resten af livet. I de kommende år oparbejdede han en anseelig handels- og skibsfartsvirksomhed, der kulminerede med at han 1831 byggede galeasen »Anna Marie«. Da dette skib tre år senere forliste med hans eneste søn blandt de omkomne, begyndte han at afvikle. I sine sidste år, hvor han var svækket af sygdom, gjorde han en stor indsats for at forbedre sit landbrug, bl.a. gennemførte han omfattende grundforbedringsarbejder og forsøgte at indvinde marsk i Ho-bugten. – Rasch var livet igennem en stor læser

og besad, som levnedsskildringen viser, vidtstrakte kundskaber. Som mangeårigt medlem af den lokale skolekommission lagde han et betydeligt arbejde i at forbedre undervisningsvæsenet, samtidig med at han med sin efterhånden ikke ubetydelige formue udøvede en del privat godgørenhed.

Raschs optegnelser, der rummer mange interessante detaljer om handel, skibsfart, prisforhold og landbrug på den jyske vesterhavskyst i første halvdel af 1800-tallet, efterlader indtrykket af en overordentlig velbegavet og tiltalende mand med en altid levende ansvarsfølelse over for de mange mennesker, som han gennem et langt og aktivt liv kom i berøring med. Da optegnelserne desuden er temmelig enestående for deres tid ved at være forfattet af en mand fra almuen, er udgivelsen sagligt set velbegundet.

Det må derfor beklages, at udgaven teknisk set er utilstrækkelig. Ét er, om det er rigtigt, således som det her er gjort, at gengive en ca. 150 år gammel tekst med moderne retskrivning. Jeg tror det ikke, idet jeg mener, det skaber flere problemer end det løser. Men under alle omstændigheder må det være udgiverens opgave at jævne vejen for læseren ved i noteapparatet at bringe de nødvendige realkommentarer, dvs. alle til forståelse af teksten nødvendige oplysninger om steder, personer og sagforhold, som ikke med rimelighed kan forudsættes alment bekendt. Dette er ikke sket på tilfredsstillende måde i den her anm. udgave.

Noterne er yderst urejvne og med en tydelig tendens til fortrinsvis at redegøre for forhold, hvorom det er let at skaffe sig underretning i den almindelige historiske håndbogslitteratur. – Om gejstlige, søofficerer og kongelige meddeles undertiden både ægtefællers navne, detaljerede livsforløb og personkarakteristikker, alt uden den ringeste sammenhæng med Raschs beretning. Til gengæld mangler ofte selv de mest nødvendige oplysninger om de talrige danske og slesvig-holstenske varemæglere, søfolk og gårdmænd, der befolker bogen.

Flere steder er noterne direkte villledende og tjener kun til at øge forvirringen. Det gælder f.eks. for note 73, hvor det hævdes, at Rasch løber sur i, hvilket skriftsted præsten holdt tale over ved hans bryllup. Dette er imidlertid ikke rigtigt, og ville i øvrigt også være usandsynligt, da Rasch tydeligvis er ganske bibelstærk. Hvad H. K. Kristensen ikke har forstået er, at Rasch, samtidig med at han anfører det skriftsted, som dannede grundlaget for præstens tale (Prædikerens Bog, kap. 11,9), med ordene: »Og mit hjerte sukdede med Nehemia: Gud tænk på os til det bedste« hentyder til Nehemias' Bog, kap. 13,31. Det er ikke Rasch, der kludrer, men H.K. Kristensen, når han tror, at Rasch med de citerede ord vil gengive det anførte sted i Prædikerens Bog. Det er også værre end ingenting, når »sudimere«, som er et af Raschs mange, ofte fejlskrevne fremmedord, af H. K. Kristensen foreslås at skulle være »sanere« (s. 62). »Sanere« giver ingen mening i sammenhængen; Rasch

har helt klart tænkt på »soutenere«, dvs. »understøtte«. At forklare »palladium« ved »beskyttelse« (s. 163) giver ingen mening. Det gør derimod det korrekte »helligdom«. At den gade i Altona, Rasch omtaler som »Palmallé« (s. 112), er den bekendte »Palmaille« burde måske have været nævnt, så meget mere som det letgennemskuelige »Masina« på selvsamme side omhyggeligt forklares som »Messina«.

Det her anførte, hvortil meget andet kunne føjes, betyder alt i alt, at H. K. Kristensens udgave af Søren N. Raschs optegnelser er vanskeligt tilgængelige for læsere uden nøje indblik i forholdene først i forrige århundrede – og dog har det modsatte, nemlig at gøre optegnelserne tilgængelige for den almindeligt interesserede og ikke specielt historisk kyndige læser antagelig været tilsigtet. Som eksempel på, hvordan man skal udgive en ældre tekst fra et ikke-akademisk miljø er Jens Holmgaards udgave fra 1969 af *Fæstebonde i Nørre Tulstrup Christian Andersens Dagbog 1786–1797* stadig uovertruffen.

Thorkild Kjergaard

V. J. Brøndegaard: *Folk og Flora*. Dansk etnobotanik. Rosenkilde og Bagger. Bd. 3 1979. 367 s. Bd. 4 1980, 403 s. Kr. 229,30 og 232,60.

Med de to nævnte bind er Brøndegaards store værk om de vildtvoksende og dyrkede planters plads i dansk kulturhistorie blevet fuldført inden for den fastsatte tid. Det er blevet et stateligt og nyttigt værk med et væld af illustrationer, der – som jeg bemærkede ved omtalen af bind 1 og 2 (FoN XXVIII, 493–94) – har en mere eller mindre nær tilknytning til den plante, i hvis afsnit de findes.

De principielle betragtninger fra min første anmeldelse skal ikke gentages her. I stedet skal fremhæves nogle oversigter, som vil være en ypperlig hjælp for videre studier. Det gælder afsnittene om træer, især over løvtræer som eg, bøg, tjørn og ask, hvor forekomsten af gamle, store og kendte eksemplarer er registreret med kort, der viser placeringen. Til mange af disse træer har man knyttet forestillinger om ondtæfværgende eller skadevoldende egenskaber, som gennemgås i de særskilte afsnit, men desuden findes i bd. 4 en sammenfattende artikel med et kort, der illustrerer den geografiske fordeling af brandtræer, ulyrkestræer og hultræer (sygdomstræer). Også afsnittene om vore frugttræer giver megen værdifuld hjælp ved sine lister over frugtsorter og deres benævnelser. Alene for æblernes vedkommende er anført 725 navne, en imponerende række, selv om nogle – som Brøndegaard formerer – vil vise sig at være synonymmer. Pærernes mindre rolle i husholdningen kan vel aflæses af, at der kun er registreret 133 sortsnavne.

Også for frugttæerne findes en sammenfattende artikel i bd. 4.

Værket afsluttes med 6 sider rettelse og tilføjelser, der bortset fra to supplementer til litteraturnøglen næsten udelukkende omfatter navngivne træer. Brøndegaard efterlyser andre rettelse eller tilføjelser. Som jeg har bemærket i anmeldelsen af de to første bind kan der, trods Brøndeгаards omfattende materiale, selvfølgelig findes sådant.

De sidste 31 sider af bd. 4 udgøres af et kombineret register over sted-, person- og plantenaevne (dog ikke de folkelige) samt sagforhold. det gør det lettere at benytte værket, hvis opstilling af de behandlede vækster stadig væk forekommer mig uoverskuelig.

Holger Rasmussen

*Ingegerd Särliik: Paths Towards a Stratified Society. A Study of Economic, Cultural and Social Formations in South-West Sweden during the Roman Iron Age and the Migration Period. Stockholm Studies in Archaeology 3. Stockholm 1982. 125 s. tekst + ill., 25 s. litt. og svensk resumé.*

#### Præsentation

Afhandlingens 4 dele udgøres af:

1. Introduktion (9 s.)
2. Økonomi og bebyggelse (48 s.)
3. Materiel kultur (46 s.)
4. Sociale formationer (9 s. + 2 kort)

Hvert af disse hovedafsnit rummer en lang række underafsnit, hvoraf nogle igen er underinddelt i afsnit; i alt rummer bogen således 44 afsnit. Del 2, 3 og 4 afsluttes hver med et resumé.

I afhandlingens *del 1* præsenteres en forskningshistorisk oversigt over SV-svensk jernalder, en diskussion og præcision af begrebet kultur, baseret på Clarkes arbejde i *Analytical Archaeology* (1968 og revideret udgave 1978), samt en redegørelse for forfatterens teoretiske udgangspunkt, der former sig som en gennemgang af Sanders & Webster: *Unilinealism, Multilinealism, and the Evolution of Complex Societies* (1979) (fra *Social Archaeology: Beyond Subsistence and Dating*, ed. Redman et al.). Det citerede arbejde er et forsøg på at nuancere den neo-evolutionistiske udviklingsmodel primært på et økologisk-deterministisk grundlag. Hovedvægten lægges på samspillet mellem den mulige produktion af fødevarer, befolkningsstørrelse og befolkningstæthed samt samfundets teknologiske niveau.

I *del 2* præsenteres de naturgeografiske betingelser for bebyggelsen i SV-sverige, bl.a. gennem afsnit, der omhandler jordbund, klima, flora og fauna. De arkæologiske vidnesbyrd om bebyggel-

sen (grave, bopladser osv.) beskrives kort for hvert af områderne Halland, Västergötland og Bohuslen, hvor deres specifikke naturgeografiske placering ridses op. De efterfølgende afsnit rummer en gennemgang af den lange række enkeltelementer, der tilsammen udgør jernalderbosættelsens subsistensgrundlag generelt: landbrug, kvægavl, jagt, fiskeri, jern- og keramikfremstilling, ben- og læderarbejde m.m.

Tre delområder i Sydvestsverige vælges ud for særlig undersøgelse: sydlige Bohuslen, Varnhemsområdet i det centrale Västergötland og Käringsjön i det sydlige Halland. Inden for hvert område undersøges de naturmæssige forudsætninger i en radius af 1 km omkring en række fundpladser. Resultatet af disse undersøgelser sammenfattes i skemaform, hvor der for hver lokalitet er angivet områdets økologiske ressourcer. Det er nu muligt at afgøre, hvordan bebyggelsen er placeret inden for et varieret naturområde, hvor mange økologiske ressourcer har været tilgængelige. Bebyggelsens tyngdepunkt er overalt den frugtbare jord; i Bohuslen og Halland sker der desuden en betydelig ekspansion til områder med færre økologiske ressourcer – en ekspansion, der for det centrale Västergötland har fundet sted allerede i slutningen af yngre bronzealder/begyndelsen af førromersk jernalder. Muligheden for sæsonbosættelse diskuteres. I Västergötland viser undersøgelserne desuden, at ikke al frugtbar jord bliver udnyttet. Forholdet mellem jordens bæreevne og jernalder-teknologien berøres. Endelig foretager forfatteren en række demografiske beregninger ud fra de eksisterende gravfelter. I Bohuslen f.eks. skulle hver gravplads således repræsentere 7–12 samtidigt levende personer, altså et befolkningsgrundlag, der må have eksisteret på enkeltliggende gårde. I Varnhemsområdet derimod udregnes befolkningen til 16–17 samtidigt levende individer. Her skulle befolkningsgrundlaget være tilstrækkeligt til småbyer i romersk jernalder og folkevandringstiden. Det 3. undersøgelsesområde, Käringsjön, er et mooseområde, hvor de naturmæssige forudsætninger er mere begrænsede og hvor permanent bosættelse næppe har fundet sted.

*Del 3* indeholder en gennemgang af de forskellige kulturelementer: gravskik, depotfund, bopladser og genstandsmaterialet, klassificeret efter guld, sølv, bronze, jern, rav, organisk materiale samt keramik. Dette afsnit er ledsaget af en række generelle udbredelseskort samt skemaer over specifikke gravkonstruktioners og gravinventars tilstedeværelse i undersøgelsesområdet, nu opdelt i 5 underområder. Afsnittet om votivfund indeholder bl.a. en gennemgang af samtlige våbenofre fra området. Afsnittet om bopladsfund former sig som en gennemgang af de eksisterende bebyggelsesspor inden for hvert delområde.

Disse tre afsnit, om grave, om depoter og om bopladser, former sig i det væsentlige som en deskriptiv gennemgang af det arkæologiske materiale

med hovedvægten lagt på de regionale variationer i udbredelsen. Således kan det f.eks. vises, at våbengrave og grave med romersk import er koncentreret i det centrale Västergötland, at våbendepoter ligeledes er koncentreret her mens votivfund af keramik (»mosepotter«) findes mere spredt. For bebyggelsen viser undersøgelser, at jernalderhusene har været langhuse med beboelse og stald under samme tag. Enkeltliggende gårde har været enerådende. Jernfremstillingspladser er fundet i Västergötland, Halland og Dalsland, men endnu ikke i Bohuslen.

Forfatteren afstår imidlertid fra enhver form for mere dybtgående analyser af det arkæologiske materiale. Afsnittet om depotfund former sig således primært som et katalog over lokaliteter med våbenfund, og omtaler desuden mosepotter; afsnittet om bebyggelsen er på tilsvarende måde en beskrivelse af fundlokaliteter – alt ledsaget af udbredelseskort.

Afsnittet om genstandsmaterialet er begrænset til de genstandstyper, der med sikkerhed kan dateres inden for perioderne romersk jernalder og folkevandringstid. Også her former de enkelte underafsnit sig om beskrivelsen af, *hvad* der findes og *hvor* det geografisk er placeret inden for undersøgelsesområdet. For guldfundene viser forfatteren således, at der findes mange store fra det centrale Västergötland og mange små fra Bohuslen. Sølvfundene er sparsomt repræsenteret. Bronzegenstandene udgøres hovedsagelig af fibler, hvoraf den korsformede fibel er den mest almindelige. Såvel den romerske import som våben er behandlet tidligere i afsnittet (under gravskik), og er derfor ikke indeholdt i afsnittet om genstandsmaterialet. Keramikmaterialet kommer hovedsagelig fra Bohuslen samt det sydlige Halland. De i alt 300 lerkar underkastes en nærmere analyse af karformer og ornamentik. Resultatet af disse ret omfattende undersøgelser viser, at der er stor ulighed mellem keramikken fra de forskellige fundpladser. Forfatteren mener at kunne konkludere, at keramikproduktionen er foregået lokalt.

De mange observationer, der er præsenteret i afhandlingens del 3 fører forfatteren frem til en tolkning af kulturelementer, der har henholdsvis sydiskandinaviske (sjællandske), jyske eller norske oprindelse. Til det *sydiskandinaviske* element regnes grave med orientering N-S, ravperler, lerkar med håndtagstud og lerkar med meanderornamentik. Disse elementer forekommer i Halland, Västergötland og sydlige Bohuslen (kort 11). Til det *jyske* element regnes grave med orientering V-Ø, et enkelt sølvbæger og en korsformet fibel, fundet i Bohuslen og det centrale Västergötland (kort 12). Det *norske* element udgøres af grave, orienteret Ø-V, korsformede fibler, keramik med bukler, spandformede lerkar og flade ben-hårnåle. Tyngdepunktet i deres udbredelse er det nordlige Bohuslen, men de findes tillige i det nordlige Halland, Dalsland og det centrale Västergötland (kort 13).

Forfatteren kan herefter konkludere, at det nordlige Bohuslen kulturelt hører sammen med Norge; at Halland tilhører en sydiskandinaviske kultur samt at det centrale Västergötland med tilgrænsende områder af vestlige Västergötland har udgjort en egen kultur med kontakter i alle retninger. Dette forhold understreges yderligere gennem 2 typer af korsformede fibler, der iflg. Reichstein (1975) har sin oprindelse her.

Afhandlingens del 4 er betegnet »social Formations«. Underafsnittene er flg.:

1. Acces to basic resources and specialization (2 s.)
2. Cultures and social formations (1 1/2 s.)
3. Chieftoms and tribal societies (1 s.)
4. Evolution into a stratified society (3 1/2 s.)

I afsnittet præsenteres de konklusioner om det sydvestsvenske jernaldersamfund, som arbejdet med den foreliggende afhandling efter forfatterens opfattelse har kunnet sandsynliggøre. Det sydvestsvenske jernaldersamfund må opfattes som et samfund med lav befolkningstæthed spredt i enkeltgårdsbebyggelse (teoretisk kunne der være basis for landsbyer i det centrale Västergötland). Udbredelsen af værdigenstande viser ikke nogen egentlig stratifikation af samfundet, men derimod, at nogle områder har været mere velbjergete end andre. Der kan påvises et vist sammenhæng mellem områder med varierede naturressourcer og forekomsten af værdigenstande.

Forfatteren diskuterer vidnesbyrd om specialiseret produktion, men når til det resultat, at alt fra jernproduktion over keramikfremstilling til vævning og træsløjd har fundet sted lokalt. Først med folkevandringstiden begynder de første tegn på specialisering, og da inden for kunsthåndværket.

Ud fra den antagelse, at forekomsten af våbengrave, fornborge og votivfund skal tolkes som resultat af en mere udviklet samfundsorganisation, opfattes det centrale Västergötland som mere udviklet end resten af undersøgelsesområdet.

Til slut sammenligner forfatteren de fremkomne resultater med det egentlige udgangspunkt, S. & W.'s model for udviklingen af komplekse samfund. Det centrale Västergötland er et område med den tætteste befolkning, med den største velstand, de fleste våbengrave og begyndende specialisering inden for kunsthåndværket – alt i alt kriterier, der passer ind i S. & W.'s definition af et høvdingedømme. Halland og det nordlige Bohuslen har visse træk til fælles med Västergötland og dermed høvdingedømmet, som S. & W. definerer det. De resterende områder i SV-sverige kan stadig være organiseret på stammeniveau. I S. & W.'s model over samfundsudviklingen (for Sydamerika) sker udviklingen fra et egalitært samfund til en stat hurtigst i små økologisk heterogene områder, og langsommere i store, homogene områder. De foreliggende undersøgelser over SV-sverige synes

derimod at vise, at udviklingen har været omvendt: det homogene centrale Västergötland har kriterier som høvdingedømme, mens de mere heterogene områder snarere må tolkes som organiseret på stammeniveau.

Afhandlingen slutter med nogle betragtninger over, hvorfor Västergötland må være et høvdingedømme og ikke et stratificeret samfund der, stadig iflg. S. & W.'s model, er den eneste vej til udviklingen af en stat. Men forudsætningen for udviklingen af et stratificeret samfund er, at alle naturmæssige ressourcer i området er udnyttet, og det er de langt fra i Västergötland. Vejen til staten er lang, og udviklingen fuldblyrdes først engang i løbet af midlalderen.

### Diskussion

Det er afhandlingens mål at undersøge samfundsudviklingen i Sydvestsverige i romertid og folkevandringstid. Arbejdet former sig som et forsøg på at teste en etnografisk model (fra Sydamerika) på et arkæologisk primærmateriale fra Sverige. Denne intention betinger bogens disposition, hvor del 1 og 4 rummer den teoretiske optakt og afslutning, mens del 2 og 3 er en præsentation af selve det empiriske materiale. I det flg. skal disse to dele behandles særskilt.

*Den empiriske del* udgør bogens fundament (60 s. tekst + kort og tabeller). En egentlig analyse af det arkæologiske materiale gennemføres kun for keramikken, hvor hovedvægten lægges på lerkarrens proportioner og deres ornamentik. De ret omfattende analyser (af ca. 300 lerkar) fører frem til den konklusion, at keramikformerne viser så store variationer, at keramikken må være lokalt fremstillet; ornamentikken derimod er ensartet for hele det sydvestsvenske område – et interessant aspekt, der imidlertid ikke berøres yderligere. For en vurdering af keramikanalyserne er det væsentligt at holde sig for øje, at forfatteren *ikke* arbejder med eventuelle kronologiske variationer. Keramikmaterialet repræsenterer således teoretisk mere end 500 år.

Tilløb til en analyse findes desuden i forbindelse med gravinventaret, hvor forfatteren undersøger kombinationen af våben i våbengravene. Områdets øvrige gravinventar findes numerisk angivet i skemaform. For våbeninventaret såvel som det øvrige gravinventar (romersk import, mønter, drikkehornsbeslag, berlokker osv.) omfatter analyserne udelukkende umiddelbart observerbare geografiske variationer de 5 hovedområder imellem. De enkelte genstandsgrupper behandles som enkeltfænomener uden relation til deres kontekst og uden hensyn til kronologien. Iflg. de ledsagende skemaer er det således f.eks. muligt at konstatere, at der findes 2 grave i det centrale Västergötland med sværd, spyd, lanse og skjold, og at der findes 4 romerske situler, 4 glasbægre, 4 drikkehornsbeslag osv. i det samme område. Men det er ikke muligt at afgøre, om f.eks. de 4 situler og de 4 glasbægre

findes i de to omtalte grave med fuldt våbenudstyr, om de findes i een og samme grav eller om de måske er spredt på 8 forskellige grave – et forhold, der ikke er ganske uvæsentligt hvis man ønsker at trænge dybere ned i jernalderssamfundets sociale variationer.

Skønt afhandlingen i sit sigte rummer et dynamisk perspektiv, ændringsprocessen i jernaldersamfundet, afstår forfatteren fra at anvende et kronologisk perspektiv, som netop gravene med deres sikkert daterbare inventar giver mulighed for. Det tidsmæssige perspektiv forsvinder således fuldstændig, og med det en lang række muligheder for at observere eventuelle geografiske forskydninger, når de materielle manifestationer fra mere end 500 års gravslik behandles under eet. Hvad betyder det f.eks., når der er særlig mange rige kvindegrave i eet område af det centrale Västergötland, våbengrave i et andet? Afspejler det en kronologisk forskel eller en geografisk? Dette væsentlige spørgsmål kan ikke besvares som afhandlingen er bygget op.

I en afhandling som den foreliggende, hvor den geografiske udbredelse af de enkelte fænomener udgør det primære analytiske værktøj, burde en diskussion og afklaring af det arkæologiske materiales geografiske repræsentativitet have indtaget en central placering. Er de »hvide pletter« på udbredelseskortene f.eks. altid – og i lige høj grad – udtryk for reelt fundtomme områder? Hvad betinger fundet af bebyggelsespor f.eks. i modsætning til fund af våbenofre?

Konflikten i afhandlingen ligger dybest set i forholdet (eller misforholdet) mellem dokumentationen af det arkæologiske materiale og tolkningen af det i et samfundsmæssigt perspektiv. Det skyldes, at der ikke findes analytiske mellemlid til at forbinde de to niveauer.

*Teoretisk del.* Forfatteren søger som nævnt at teste S. & W.'s evolutionsmodel (for samfundsudviklingen i Sydamerika) på et svensk materiale. Det vil derfor være nærliggende først at tage stilling til denne fremgangsmåde, der generelt ikke er ualmindelig blandt arkæologer. Den består af: 1) udvælgelse af et arkæologisk undersøgelsesområde, 2) udvælgelse af en etnografisk model, 3) kartering af arkæologiske enkeltlementer, 4) tolkning af disse som direkte udtryk for den sociale organisation inden for rammerne af den på forhånd valgte og definerede model.

Enhver anthropologisk teori kan diskuteres. Heri ligger det basale problem for arkæologer, der forsøger at gøre brug af de etnografiske modeller uden selv at beherske det teoretiske apparat i tilstrækkelig grad. Resultatet bliver derfor ofte, som det også er tilfældet her, en mekanisk tolkning af sociale fænomener som ikke forøger vor viden om de forhistoriske kulturer, men blot tilføjer dem nye betegnelser og påtvinger dem på forhånd fastlagte egenskaber. I det konkrete tilfælde med Sveriges ældre jernalder behøver våbengrave f.eks. ikke væ-



re udtryk for et samfund, der er mere stratificeret end et område uden våbengrave. Så enkelt og mekanisk er forholdet mellem den sociale overbygning og det arkæologiske materiale ikke. Lad mig illustrere det med et eksempel fra bogen.

Forfatteren forudsætter implicit, at våbengrave, større guldfund og romersk import osv. er direkte udtryk for et stærkere organiseret samfund. Det centrale Västergötland opfattes derfor som mere stratificeret end de øvrige sydvestsvenske områder. Ud fra modellen og ud fra de økologiske betragtninger skulle dette imidlertid ikke være tilfældet – tværtimod. Der opstår med andre ord »centralisering« i det forkerte område. Det havde forøget afhandlingens teoretiske værdi betydeligt, om forfatteren dernæst havde forsøgt at udarbejde en alternativ model for udviklingen i Sydvestsverige. I stedet overlades læseren til den ikke videre tilfredsstillende situation, at modellen ikke virker, men alligevel anvendes.

Hvis man med denne bog forventer et nyt analytisk og teoretisk bidrag til den skandinaviske jernalderforskning, må man skuffes. Afhandlingens titel dækker ikke dens faktiske indhold, og det er synd, for bogen er et ikke uvæsentligt arbejde om svensk jernalder. Den fremstår som en lødig og grundig beskrivelse af den samlede mængde vidnesbyrd, arkæologisk såvel som økologisk/geografisk, for et større område. Afsnittet om de økologiske og økonomiske forudsætninger for jernalderbebyggelsen (del 2) står stærkt med en række væsentlige undersøgelser og observationer, der kan tjene som inspiration for fremtidig forskning. Men den sammenfattende tolkning og forklaring kunne have været anvendt på næsten et hvilket som helst område i en hvilken som helst periode fra bronzealder til middelalder.

Lotte Hedeager

*Gillian Fellows Jensen: Scandinavian Settlement Names in the East Midlands.* Akademisk Forlag. Copenhagen 1978. 406 s., kr. 108,25.

Med denne bog er et vigtigt bidrag føjet til studiet af den nordiske bosættelse i England. Området omfatter grevskaberne Lincolnshire, Derbyshire, Nottinghamshire, Leicestershire, Rutland og Northamptonshire – med andre ord den del af det såkaldte Danelagen hvor de vigtige *Femborge* lå: Leicester, Lincoln, Nottingham, Stamford and Derby; sammen med York udgjorde de det strategiske grundlag for vikingernes beherskelse af det østlige England.

Hermed er hovedproblemet anslået. Ganske vist er kun én af de fem borge, Derby, betegnet med et nordisk navn, men rundt omkring dem er der så mange skandinavisk benævnte landsbyer at der i anden halvdel af det 20. årh. har stået en hed diskussion om denne bosættelses karakter: var det en

kortvarig, overfladisk erobring eller en egentlig kolonisation?

Strengt taget går debatten meget længere tilbage. I sin disputats fra 1884 understregede Johannes Steenstrup de mange nordiske elementer i retslivet i Danelagen og på trods af ikke uvæsentlige modargumenter gav både stednavneforskere og historikere det indtryk at hvad der end havde været af angelsaksisk bebyggelse og institutioner betød vikingernes komme en omvæltning i landet nord for romervejen Watlinga Street. Dette resultat skyldtes ikke mindst den autoritet der ombøgede Sir Frank Stentons bind af Oxford History of England II, *Anglo-Saxon England* fra 1941 og flere senere udgaver fordi det inddrog så mange forskellige emner og kildetyper og i hele taget gav en virkelig syntese af denne klart afgrænsede periode af Englands historie takket være mange originale forarbejdelser. Det var Stentons opfattelse at der foruden de egentlige vikingetog havde fundet en omfattende indvandring sted, især fra Danmark; det havde sat sig spor i nyopdyrkning, nordiske institutioner, skabt af frie bønder og først og fremmest i det engelske sprog. At der også var modifikationer så vikerne ved nærmere undersøgelser ikke havde fremkaldt et totalt brud i Nordenglands historie gik hen over hovedet på de fleste læsere.

Derfor virkede det nærmest som en helligbrøde da en ung universitetslærer ved navn Peter Sawyer i 1958 tillod sig at sætte et spørgsmålstegn ved Stentons hovedidé. Som historiker byggede han først og fremmest på dokumenter og berettende kilder, først og fremmest Den angelsaksiske krønike og hævdede at ingen talopgivelse underbyggede en større mængde af nordboer i England, hærene var små, skibene kunne ikke rumme særlig mange soldater og de nordiske navne var sekundære i forhold til de angelsaksiske: enten var de som de lidt senere normanniske modefænomener eller også var det blot en omdøbning af en tidligere grundlagt landsby.

*The Density of the Danish Settlement in England*, Sawyers første indlæg i debatten, slog først rigtigt igennem da det i 1962 blev indarbejdet i *The Age of the Vikings* hvor også andre sider end bosættelsen blev taget op. Denne helt nye syntese vakte furore og skilte lærd som læg mellem tilhængerne af den hidtidige opfattelse og Sawyers. Til den første gruppe hørte bl.a. en ældre dansk historiker, Aksel E. Christensen, til den sidste en ganske ung, Niels Lund.

Blandt filologerne var der i første omgang størst tilslutning til Stentons syn på bebyggelsen. For eks. foretog Kenneth Cameron studier i topografi og veje og jordbund og mente ved studier af tre forskellige stednavnetyper i Danelagen (by som efterled 1965, torp i 1970 og blandingstypen Grimston-hybrids, 1971, alle tre samlet i *Place-Name Evidence for the Anglo-Saxon Invasion and Scandinavian Settlement*, 1975) at kunne underbygge Stentons teori om en kombination af vikeerobringer af

borgene og en fredelig kolonisation i ly af hæren. Noget lignende er udgangspunktet for Gillian Fellows Jensen. Hun begyndte med en disputats om *Scandinavian Personal Names in Lincolnshire and Yorkshire* København 1968, fortsatte med *Scandinavian Settlement Names in Yorkshire* og efter en række afhandlinger om enkeltproblemer at slutte med de egentlige Danelagen-studier i det værk der her anmeldes. Om også East Anglia hører til forfatterens forskningsprogram ved jeg ikke, men af den vestlige del, Cumberland, Westmoreland og Lancashire har hun foretaget omfattende studier der viser at den hidtidige underregning af norsk indflydelse via Irland skal suppleres med en indsvining fra York-distriktet med dets specielle navneproblemer.

De foreliggende to store værker er ensartet opbygget således at der efter en kort historisk rids gennemgås de vigtigste typer, -by, -torp og hybrider, først sprogligt, derefter fordelingsmæssigt. Hver eneste stednavn er behandlet. Til afslutning forsøges en datering af bosættelser og navne ved hjælp af filologiske, historiske, inklusive skattemæssige, geografiske og arkæologiske vidnesbyrd. Yorkshire og East Midlands er så forskellige at man ikke kan vente fællesresultater i alle detaljer. Dertil kommer at den animerede diskussion med andre forskere har fremkaldt opmærksomhed på hidtil upåagtede sider; i hvert fald har Gillian Fellows Jensen i en oversigt som jeg om lidt skal vende tilbage til selv indrømmet at hun fra 1972–1982 har vundet en voksende forståelse for at der er forskel på dateringen af et stednavn og af den tilsvarende bebyggelse. Det betyder kort og godt at Sawyers teori om at der ligger mange gamle bosættelser – angelsaksiske eller romerske – under de nordiske landsbynavne ikke pure kan afvises. Men meget ofte kan de heller ikke bekræftes.

Hvad navnene kan fortælle er på det foreliggende forskningsstadium at vikingerne først underlagde sig de militært vigtigste borge og lod dem beholde deres eget navn. De fleste steder med blandede engelske og danske navne er som oftest fra den første tid – det 9. årh. – medens den store bosættelsesperiode markeres i Lincolnshire af navne på by fra tiden omkring 900. Derimod fortsatte man med at kalde bebyggelser for torper langt ned i tiden; i den skandinavisk-prægede del af England er de udpræget aflæggere akkurat som i Danmark på landskabslovenes tid – den ældre fase hvor torp (trup) er et almindeligt udtryk for landsbyer som i Tyskland (Dorf) og i Sydslesvig fra det 9. årh. forekommer i gamle angelsaksiske bebyggelser i Sydengland. Niels Lunds forsøg på at gøre engelske thorper til tiden før vikingerne afvises for Danelagens vedkommende.

Såsom man ikke kan se på en landsbys navn om den person der meget tit figurerer i forleddet er den eneste nordbo på stedet eller alle indvånere kommer østfra, kan man ikke alene på grundlag af navneformerne sige noget om hvor tæt den danske

kolonisation i Danelagen faktisk var. Alligevel slutter Gillian Fellows Jensen sit danske resumé med ordene: »Det store antal nordiske navne i det østlige Midt-England tages som udtryk for, at der må være sket en betydelig indvandring fra Skandinavien . . .« Forklaringen på denne påstand gives lidt tidligere i den engelske sammenfatning: fra det 10. årh. kan man påvise flere tilfælde af eksempler på opdeling af store godser i mindre enheder med danske navne. Det hænger sammen med en ny samfundsstruktur fremkaldt af behovet for aflønning af soldater der selv dyrkede dem. Disse folk gav navne med deres eget nordiske modersmål.

Medmindre jeg har overset et afgørende punkt, finder jeg denne forklaring for en »hybride« af en Sawyer-teori om samfundsforholdene og Fellows' om den skandinaviske navngivning, og jeg har en mistanke om at hunden ligger begravet et andet sted. Vi ved nemlig ikke hvor mange brug der hørte til de enkelte landsbyer. Hvis det kun var anføreren evt. ejeren af en landsby der var dansk så ville så mange danske stednavne ikke være bevaret. Der mangler simpelthen det mellemed at i en periode talte alle, mænd og kvinder, børn og gamle et nordisk sprog. Hvordan ved vi det? Ja, det var netop hovedargumentet for de ældre historikere, Stenton og Aksel E. Christensen – og filologer til alle tider. En lille publikation fra Engelsk institut ved Odense Universitet, udgivet af Hans Bekker-Nielsen og Hans Frede Nielsen i september 1982, belyser denne påstand og illustrerer diskussionens videre udvikling.

I tre artikler behandles emnet *Nordboer i Danelagen*. Først redegør Gillian Fellows Jensen for sin nuværende »Forschungszustand« der i hovedtrækkene svarer til bogen om East Midlands, dog med den tilføjelse at selvom vikingerne kan have inddraget marginaljorde »but more and more evidence is coming to light for fairly intensive pre-Viking exploitation of most of England« hvorved -by og -torpnavnene dækker over angelsaksiske landsbyer. Man kunne dog herimod indvende at også det meste af den danske jord har været under plov (eller ard) i tidens løb fra Yngre stenalder men at den varige bebyggelse som vi møder i landsbynavnene er rykket længere og længere ned i tiden: opdyrkning er ikke identisk med bosættelse.

Dernæst skriver Niels Lund om Vikinger og stednavne, filologi og historie. Her imødegås alle de indvendinger der fra filologik hold er fremført mod underkendelsen af den massive nordiske indflydelse i Danelagen, blandt andet ved at gøre opmærksom på at også sprogforskere må anvende kildekritik som historikerne jo specielt er oplærte i (faktisk er den filologiske metode som bekendt moder til den historiske). Dernæst genoptages argumentet med torperne, uafhængigt af Fellows Jensens imødegåelse deraf. Til sidst behandles forholdet mellem church og kirke der ofte er brugt som argument for at engelske stednavne hvori ordformen kirk(e) forekommer må være af nordisk

oprindelse. Hertil fremfører Lund at ordet og begrebet kirke er lånt fra England, eventuelt i engelsk dialekt. Der kan imidlertid ikke drages principielle slutninger fra enkelttilfælde. Hvis fonetikken støtter en overgang fra ch til k-i forholdet mellem angelsaksisk og nordiske sprog, kan et sådant eksempel ikke afvise »den danske tunge« i Danelagen.

Der ligger hunden nemlig begravet. I det sidste bidrag til det nævnte hæfte har lektor Torben Kisbye, Aarhus, gennemgået hovedargumenterne for en omfattende nordisk påvirkning på middelen-gelsk. Det drejer sig om grammatiske og lyd-mæssige ordformer, ikke alene stednavne og låneord – uden at man bør kimse af de to sidste grupperes mængde og variation. Heraf kan man med Kisbye slutte »at vor sproglige indflydelse på engelsk har haft en noget større udstrækning i tid og udgået fra bredere og socialt anderledes sammensatte grupper, end minimisterne (d.v.s. der forestiller sig et lille antal nordboer i England i vikingetiden) hidtil har været parate til at acceptere.«

Denne meget forsigtige slutning er fremkaldt af Lunds hævde af at man ikke kan slutte fra en given sproglig indflydelse til størrelsen af den befolkning der har fremkaldt den. Kan man ikke det? For mig at se er der ingen tvivl om at der har været mange nordiske immigranter i Danelagen, høvdinge og menige, mænd og kvinder. Men på et væsentligt punkt har Lund og Sawyer ret i at vi ikke kan nøjes med sproglige argumenter: hvordan invasionen er sket – det store diskussionsemne i den historiske erkendelses teoribegivenheder. De egentlige historiske kilder slår ganske enkelt ikke til, vort kendskab til det oldengelske samfund er langt fra tilstrækkeligt, omend større end til de sociale forhold i Danmark. En sekundær indvandring er en mulighed, men var det »pull« eller »push« effekten der var størst; var det en organiseret bosættelse eller en tilfældig indsvivning?

For di vi mangler en klar problemformulering der tager hensyn til mange sider af vikingetiden, ikke mindst fordi det kræver nye indfaldsvinkler. Der er allerede gjort et stort arbejde, både af sprogfolk og historikere; nye ideer er fremført – for eks. bør Anne Kathrine Gade Kristensens afhandling »Danelaw institutions and Danish society in the Viking Age« i *Mediaeval Scandinavia* 8, 1975 inddrages fordi den gør opmærksom på den kontinentale forskning af romertidens betydning for de forskellige europæiske landes administration – men det afgørende spørgsmål er ikke alene hvor mange og hvordan vikerne oprådte i England, men hvorfor de drog derover. Det kræver koordinering af de involverede discipliner, videnskabsteori ført ud i praksis.

*Inge Skovgaard-Petersen*

*Bodil K. Hansen: Hanne og Rasmus.* En brevsamling om arbejdsliv, højskole og familiedannelse i 1880'ernes landbosamfund. Gyldendal, Kbh. 1982, 227 sider, ill., kr. 148.

De sidste hundrede år er blandt forskere blevet kaldt »det forsømte århundrede«. Den foreliggende bog må man betegne som et bidrag, der gør perioden lidt mindre forsømt, idet man her kommer tæt ind på menneskers tanker og livssyn for godt hundrede år siden. Kæresteparret Hanne og Rasmus skrev til hinanden i årene 1879–85, og der foreligger den heldige situation, at begge brevskrivers papirer er bevaret og nu udgivet af historikeren Bodil K. Hansen.

Såvel Hanne som Rasmus stammede fra gårde i Rønnebæk sogn ved Næstved, de havde begge været på højskole (hvh. Testrup og Vallekilde) og var præget af Grundtvigs tanker. Rasmus arbejdede hjemme hos forældrene, hvor han efter planerne engang skulle overtage gården. Hanne havde lært smør- og ostefremstilling og var ude at tjene som mejerske.

Brevsamlingen, som bliver gengivet i kronologisk orden, begynder, hvor Rasmus' »Hjerte ønske i flere År« havde været at få Hanne til kæreste, og slutter, da parret 7 år senere skal giftes. Da var Rasmus 30 år og Hanne 28, vielsesalder som var ret almindelige i gårdmandsklassen. Hvor lidt tid og mulighed, de havde for privatliv, mærker man klart, for i de 7 år lykkedes det kun Rasmus og Hanne at se hinanden nogle ganske få gange om året, ja, i det hele taget var det ofte vanskeligt for dem at få tid og ro for sig selv til blot at skrive.

Et centralt emne i brevene er synet på ægteskab. De ønskede begge et ægteskab baseret på kærlighed, en opfattelse som også højskolerne støttede, men som stod i modsætning til fornuftsægteskabet (eller som Rasmus kaldte det »Forretningsægteskabet«), der efter alt at dømme ellers havde været det fremherskende. Som Hanne skrev: »jeg føler dog Gud ske Lov at vi har fundet hinanden på en bedre Måde, end som Smedekonen fortalte som det er hverken Hus eller Gård eller Beregning eller den Slags Ting som har knyttet os sammen, men det er vore Hjerte« . . . (s. 97).

Man hører også om, hvordan generationsskiftet på en gård kunne forløbe, når Hanne og Rasmus skrev om, hvad der skete i deres familie og omgangskreds. Interessant er det ligeledes at få indblik i, hvordan informationer om tjenestesteder og kommende ansattes kvalifikationer blev formidlet. I brevene berettes desuden om forholdet de ansatte imellem og over for arbejdsgiveren; konkrete arbejdsopgaver skildres kun i meget ringe grad.

De større begivenheder i samfundet mærker man ikke direkte i brevene. Rasmus og Hanne orienterede hinanden om det, de selv deltog i, f.eks. var Rasmus optaget af arbejde i skytteforeningen og Hanne af sit andet højskoleophold.

Flere af de nævnte forhold beskrives ikke specielt udførligt i brevene, da de generelt set var velkendte for modtageren, men emnevalget og den måde, emnerne berøres på, giver tilsammen et fint og nært billede af det livssyn og de tanker, der optog en ny generation i årene o. 1880, i en – om end kort – årrække med træk der både pegede frem og tilbage.

Brevene har Bodil K. Hansen introduceret gennem en spændende og præcis indledning. Foruden fakta om Hanne og Rasmus og deres miljø behandles bl.a. gudelige vækkelser, forsamlingsmøder, grundtvigianisme, højskole, mejeribrug og kønsroller. Det er emner, der dukker op undervejs i brevene, og som her præsenteres i en historisk sammenhæng ud fra en frugtbar og gennemført bevidst kvindesynsvinkel.

Indledningen er så engagerende, at man sagtens kunne ønske, at den havde været længere endnu. F.eks. tjenestefolkens situation, husstanden, familieclyksen og især generationsskiftet med forhold som giftermål, aftægt, erhvervsvalg og udkomme til alle søskende kunne have været taget op på lignende måde.

Bogen er forsynet med bl.a. billeder fra familiealbums, og de udgør en vigtig visualisering af brevskriverne og deres miljø. I et efterskrift bringes en ganske kort gennemgang af gårdhusstandens generelle udvikling i de seneste godt hundrede år. I efterskriftet fremgår det desuden, at Rasmus kom til at bestride en lang række tillidsposter i sognet og i landbrugsorganisationer, mens Hannes opgaver var i hjemmesfæren. Om deres ægteskab kom til at svare til forventningerne fra forlovelsestiden, er det – som forfatteren skriver – nok vanskeligt at afgøre nu.

Der er gode og oplysende noter til tekst og breve, men man savner en litteraturliste. Til slut kan man bemærke, at korrespondancen er suppleret med enkelte andre breve. Den udgivne brevveksling er dog ikke komplet; enkelte breve er udeladt, hvilket virker fuldt rimeligt, når man har læst hele bogen. Imidlertid kan man beklage, at der ikke findes en kopi af alle brevene på et offentligt arkiv; i stedet tilbyder forfatteren interesserede læsere at formidle adgang til samlingen hos Hanne og Rasmus' efterkommere.

Man kunne ønske, at andre, der kommer i berøring med erindringer, brevsamlinger o. lign., udgiver dem med en lige så kyndig introduktion som i dette tilfælde.

Hans Kruse Pedersen og Grete Rung

*Erik Kjersgaard: Besættelsen 1940–45. Freden forberedes.* Politikens forlag, 1981, 335 s., ill., kr. 168.

»Lysene slukkes« sluttede omkring nytår 1943 med et kapitel: »Vintersolhverv«, der antydede at vi var

nået til et vendepunkt. Alle følte det gik fremad mod lysere tider, og det skulle der fortælles om i det nye bind.

Mens første del indledtes med et nødvendigt overblik over udviklingen, også den politiske, op til 9. april, kastes i det indledende kapitel i anden del blikket ud over grænserne til de andre nordiske lande. Eller rettere: Det vurderes hvorledes man betragtede de andre nordiske lande, samt tankerne om en ny skandinavisme, et forenet Norden. Der gives udtryk for skepsis med hensyn til virkelighederne bag tanken, utvivlsomt med rette. Som forholdene var, blev det mere en national beskæftigelsesterapi. På den anden side synes jeg, at Erik Kjersgaard ikke er klar over, hvor nært det mellemnordiske samarbejde på mange områder har været både før og efter krigen. Der er næppe noget erhvervsområde eller fritidsområde, hvor der ikke har udviklet sig en eller anden form for fællesvirke, mindre i form af faste aftaler end i form af gensidig orientering, og det fungerer. Tilsvarende samvirke finder ikke sted med andre lande.

De følgende afsnit omhandler hver sit emne, mere eller mindre skarpt afgrænset: *Peter Spar og Søren Sold* om pengeoverflod, prisproblemer, vareudbuddet m.m. *Krisekriminalitet* om det slappe syn på økonomisk kriminalitet, bl.a. sortbørsen. *Dansk litteraturindustri guldalder*, der gennemgår tidens overvældende udbud af litteratur, både lødig, mindre lødig og absolut ikke lødig (dog er kiosk-litteraturen gemt til næste afsnit). *Kammerat med solen* om moralen – hvormed som sædvanlig mest forstås kønsmoralen –, kioskefter, for at ende med pornografi på et højt plan i form af Ernst Hansens *Erotica*. Samt *Drømme og længsler*, om hvordan den uundgæelige udve fandt udtryk så forskellige som religiøse og mystiske bevægelser, drømme om fremtidens teknik og rejsebøger.

Disse afsnit kunne ligeså godt være anbragt i første bind, for de omhandler ikke forhold der alene vedrører besættelsens sidste år. De udvider det almene billede af forholdene under besættelsen, således som de fleste afsnit i første del tegnede dem. De er på samme måde ikke blot beskrivelser af besættelsestidens foreteelser, men fuldt så meget tidsbilleder, der griber tilbage til 30'erne. Der er ofte tale om en udvikling som ville være sket uden krig og besættelse.

Da der derved bliver tale om et alment tidsbillede, kunne man ønske at forfatteren osse havde trukket nogle linjer ud i fremtiden, men naturligvis må hans indstilling respekteres: At besættelsestidens historie hører op den 5. maj 1945.

Så omfattende de emner er, der behandles i de forskellige afsnit, er det umuligt at gennemgå dem alle kritisk. Mine bemærkninger til første bind gælder osse andet bind. Der bringes en overflod af oplysninger om tiden. Sigtet er måske noget bredere, og en række forhold er behandlet, som ligger i udkanten af hverdagen, som f.eks. økonomisk-politiske og en række vurderinger af kulturen. Til

gengæld kunne andre områder være inddraget, herunder småbørnsbøgerne, og nogle afsnit kunne gøre mere indgående behandlet, men forfatteren gør selv opmærksom på at stoffet ikke er udtømt. Bl.a. er omtalen af landboforhold meget sparsom.

Erik Kjersgaards fortællerevner er der som bekendt intet i vejen med, og bogen er letlæst, selv om der er et mylder af facts på næsten hver side. Af og til blir stilen efter min opfattelse lovlig flot, og går desværre af og til over i det usmagelige. I omtalen af fiskernes tilværelse knyttes minefaren og maksimalpriserne på fisk sammen som skygger over tilværelsen, men begge til at leve med. Sådanne sammenligninger, og dem er der et par stykker af, skammer bogen.

Sidste afsnit hedder: Nedtælling til nul, og her kommer endelig en beskrivelse af de sidste års hverdag. Trafikvanskeligheder, stigende kriminalitet som følge af politiets arrestation, beslaglæggelse af bygninger til tysk militær og senere til tyske flygtninge, forfaldt i veje, i beklædning, vareknapheder. Afsluttet med stemningen i den sidste måned, de sidste dage før den 4. maj kl. 20.30.

2 års udvikling, eller rettere nedgang samlet på 40 sider gør et overvældende indtryk. Oplysningerne er rigtige nok, men i mindet om tiden træder de ikke så massivt frem. 90% af tilværelsen, måske mere, var det daglige liv, til og fra arbejde, studier, sammenkomster, fritidssysler lige op til den 4. maj. Chokene kom sporadisk. En ubehagelig telefonopringning, bombesprængninger i nærheden, venners arrestation kunne ryste, men det blev på en eller anden måde stuvet væk, når det var overstået. Det opslidende var de små daglige vanskeligheder. Vi sultede ikke, men det var en større kunst for husmoderen at klare husholdningen. Der blev sparet på varmen og på lyset. Tøjet så herrens ud. Det hændte at en jakke blev vendt 2 gange, så den uundværlige brystlomme igen kom i venstre side. Spærretiden anbragte undervisningstimer søndag formiddag. Altsammen forhold, der krævede en ekstra indsats, som de fleste dog havde kræfter til, fordi vi så lyset for enden af tunnelen, var det end langt væk til tider.

Dette afsnit, synes jeg, kunne godt have været mere udførligt, gerne på bekostning af nogle af de andre. Det ville have været rart at få beskrevet levevilkårene i det sidste års tid under besættelsen mere indgående, bl.a. fordi vi herigennem kunne få en målestok, der kunne hjælpe os til at forstå, hvorledes mennesker i områder, hvor der nu hersker krig og ufred, får kræfter til at overleve. I Danmark har vi været begunstiget af, at vi i mange hundrede år har været forskånet for alvorlige krigsbegivenheder på vort eget område. Vi skal helt tilbage til 1658–60 for at finde noget der svarer til, hvad andre lande lider under. Den tid er længst slettet i folkeerindringen. En nøgtern fortælling om, hvorledes det er at leve under disse vilkår, kan være gavnlig nu til at forstå andre.

Med disse 2 bind er de 5 onde år belyst fra en ny

synsvinkel. Den heroiske synsvinkel er overstået for længst. Historikere har nu travlt med at vurdere tiden politisk og militært, men her er så fortællingen om det nære liv. Den er som før nævnt af gode grunde ikke fuldstændig. Der er efterladt en rig arbejdsmark til andre, bl.a. med hensyn til livet på landet. Fremstillingen er på visse punkter lovlig flot, og undertiden skinner en bedreviden igennem, der ikke klæder. Men det er småting i en ellers velskreven beretning, der især i første bind giver en levende beskrivelse af Besættelsen 1940–1945.

Helge Bjørn

*George Nellemann: Polske landarbejdere i Danmark og deres efterkommere.* Et studie af landarbejderindvandringen 1893–1929 og indvandrernes integration i det danske samfund i to generationer. Folkelivs studier 7, Nationalmuseets Forlag 1981. 413 s., ill. Kr. 160,00.

Gennem de sidste femten år har Nationalmuseets 3. afdeling arbejdet med en undersøgelse af de polske landarbejdes historie i Danmark. Resultatet foreligger nu med George Nellemanns bog om »Polske landarbejdere i Danmark og deres efterkommere«, et 413 sider tykt værk i Nationalmuseets serie »Folkelivs studier«. Forfatterens intentioner har været at skildre den polske landarbejderindvandringens historie, at efterprøve sandheden i de mange myter, der har været knyttet til polakkerne i Danmark samt at klarlægge i hvilken grad »polskheden« har holdt stand blandt efterkommerne af den første generation af polske indvandrere. Det har ikke været forfatterens mening at bidrage til den internationale indvandrerforskning; han påpeger selv, at roepolakkerne ikke havde i sinde at indvandre, men snarere var folk, der af ydre politiske grunde »ikke kom hjem fra arbejde«. Bogen er skrevet for »indvandrernes børn og børnebørn« og skal samtidig være et stykke lokalhistorie, som forfatteren skriver i indledningen.

Impulsen til undersøgelsen kom fra Socialforskningsinstituttet, der havde fået en opfordring fra den polske kulturattache til at klarlægge, hvordan det var gået de polske landarbejdere i Danmark. Socialforskningsinstituttet gav opgaven videre til Nationalmuseet, men ydede under arbejdet teknisk bistand til et omfattende databehandlingsarbejde, som museet ikke havde ekspertise til at udføre. Forfatteren samlede nu et undersøgelseshold, blandt andet bestående af etnografistuderende, og man gik i gang med arbejdet. Der blev gennemgået trykt litteratur, lovgivning, arkivalier fra bl.a. polske foreninger og fra den katolske kirke i Maribo, og efter nogle pilotstudier i marken gik man i gang med en interview-undersøgelse af samtlige polskfødte i Maribo amt. Senere supplerede man med stikprøveundersøgelser i andre egne af landet, hvor

der også har været polske landarbejdere. For at samle oplysninger om andengenerations polakkerne udsendte man en postspørgeliste, der blev suppleret med personlige samtaler.

Det er dette materiale, der nu får sin samlede publicering i George Nellemans bog. Her hører vi først om de forhold i såvel Polen som Danmark, der gjorde, at en arbejdsvandring af landarbejdere kom i gang. Vi får at vide, hvorfor man flyttede efter arbejde, hvorfra og hvorhen, hvordan og hvormange, der var tale om. Dernæst følger en gennemgang af arbejdsforholdene og beskyttelseslovgivningen, af forholdene for polakkerne under og efter første verdenskrig og endelig af udviklingen af polakimporten i 1930. Det anvendte kildemateriale er overvejende hentet fra officielle forhandlinger, fra lovebekendtgørelser, fra beretninger fra »Landsudvalget for Anvendelse af udenlandske Arbejdere«, fra Statistisk Bureau m.v. og viser således polakindvandringens historie set fra myndighedernes side.

Med kapitel syv når vi endelig frem til indvandrerne selv – hvad er det, de kan fortælle? Det, der har interesseret undersøgerne, har været indvandrernes kulturelle og økonomiske baggrund, og deres skæbne fra indvandringen til i dag. Indvandrernes oplysninger er her behandlet i en række tabeller, der i faktiske tal og procenter viser, hvilken del af Polen og hvilket miljø, de kom fra, deres køn og alder, deres skolegangs længde, deres forældres erhverv, deres eget erhverv før udvandringen og endelig de årsager, som de havde haft til at udvandre. Forfatteren forklarer selv, at der har været mange usikkerheder ved de afgivne svar, særlig med hensyn til årsager til udvandringen.

At materialet måske havde været bedre tjent med en mere kvalitativ behandling, får man et glimt af i det følgende afsnit om »kulturmødet«, hvor vi for første gang i bogen står ansigt til ansigt med de folk, det drejer sig om. Afsnittet er desværre ikke mere end fire sider langt, men det er det mest læseværdige i bogen. Karakteristisk nok bygger det ikke på spørgeskemaer med faste svarmuligheder, men på såkaldt åbne spørgsmål: »Da De kom til Danmark første gang, hvad virkede da mest fremmedartet og mærkeligt på Dem?, og »Hvad har det været sværest at vænne sig til?« Svarmaterialet har ikke kunnet sættes på tabel, og det giver da også et meget fyldigere indtryk af virkeligheden i den her valgte form – en sammenkrivning grupperet efter emner som naturen, kulturlandskabet, arbejdsteknik i landbruget, boligkulturen, dragten, maden, danskernes festsikke og religionsudøvelse, sociale forhold og klasseskel og endelig det teknologiske stade. Træk som at polakkerne ikke kendte træsko, margarine og potteplanter, at de så danskerne arbejde om søndagen og spise kød på Langfredag, og at selv så enkel en ting som at malke en ko var helt anderledes i Danmark – det er træk, som aldrig ville være kommet frem i en statistisk behandling.

Spørgsmålet om kvalitative kontra kvantitative metoder bliver end mere påtrængende i det næste kapitel, der handler om forholdet til danskerne. Forfatteren fremhæver de problemer, det gav, at interviewererne repræsenterede den majoritet, som indvandrerne måske havde haft sammenstød med, og han påpeger, at den valgte interviewmetode ikke er ideel til at fremdrage oplysninger om forholdet mellem to befolkningsgrupper for flere årtier siden: »Man burde have været med og have observeret, hvad der skete af sammenstød«. Anmelderen må give forfatteren ret i, at den valgte interviewmetode med opregnede svarmuligheder ikke er velegnet til formålet. Men hvis man havde benyttet sig af frie, dybtgående interviews, kombineret med analyse af andet kildemateriale, så kunne man sikkert have fået belyst polakkernes og danskernes indbyrdes forhold, selv om det gjaldt tiden omkring århundredeskiftet. Man behøver blot at tænke på, hvad senere forskere som f.eks. franskmændene La Roi Ladurie har fået ud af sine middelalderlige kilder. Hvis observation var en forudsætning for at beskrive og analysere konflikter, ville megen historisk og etnologisk forskning være umulig.

En væsentlig kilde, som forfatteren helt udelader i sin behandling af kulturmødet, er billedstoffet. Bogen er ganske vist rigt illustreret med et væld af spændende billeder, men de bruges kun som dekoration i den tabelfyldte tekst. Alene det forhold, at der er taget så utrolig mange fotografier, ja sågar lavet postkort, af polakkerne i ofte ret ydmygende situationer, siger noget om forholdet mellem dem og danskerne. Der findes i hvert fald næppe mange tilsvarende postkort af danske landarbejdere. Forfatteren forekommer i dette afsnit nærmest fortvivlet i sin jagt efter kvantificerbare data: »Meget nærmere kan vi nok ikke komme en beskrivelse af, hvordan de polske arbejdere i gamle dage blev behandlet af danskerne: man kan ikke give et med tal underbygget og fuldgyldigt billede af forholdene gennem de mange år«. Kunne man da ikke tænke sig et fuldgyldigt billede, uden at alle oplysninger nødvendigvis lod sig sætte op i tabelform?

I afsnittet om »de gamle indvandrere 50 år efter« dukker problemet med de kvalitative/kvantitative data op igen. Det er et af undersøgelsens hovedafsnit, hvor forfatteren redegør for, i hvor høj grad polakkerne er blevet assimileret i det omgivende danske samfund. Det vises ved hjælp af en række »polskhedskriterier«, blandt andet medlemskab af den katolske kirke, polsk hjemmetsprog, spisning af polsk mad, katolsk præget boligindretning, børn i polsk skole, medlemskab af polsk forening og polsk statsborgerskab, i alt nitten kriterier. Den bragte tabel viser f.eks., at kun 1% har beholdt det polske statsborgerskab, 26% har katolsk præget boligindretning, 32% spiser polsk mad og 94% er medlemmer af den katolske kirke. Forfatteren er selv klar over, at tabellen er behæftet med usikkerheder; man kan ikke læse noget om

sammenhængen mellem de enkelte kriterier, og heller ikke om den vægt, som polakkerne selv tillægger dem. Det er således kun i en billedtekst, vi får at vide, at den katolsk prægede boligindretning især er almindelig hos ældre ugifte kvinder, og læseren lades i stikken, hvis han vil vide noget om, hvad polsk mad er, og om man spiser det til hverdag eller fest. Ganske vist er polskhedskriterierne sammenstillet med andre faktorer som f.eks. ægteskabelig stilling i en række tabeller, men det havde været at foretrække, at forfatteren havde brugt dem som bilagsmateriale og i tekst uddraget de oplysninger, som de måtte kunne give. Det ville have gjort fremstillingen mere læselig for alle, også for de polske landarbejders børn og børnebørn, som bogen jo er skrevet for.

Efter en gennemgang af enkelte af de nævnte polskhedskriterier, nemlig de polske foreninger og skoler, ungdomsforeninger og polsk-danske tidskrifter, når fremstillingen op til nutiden. Hvordan er det at være anden-generations polak i Danmark? Kildematerialet til belysning af dette spørgsmål blev indsamlet ved en postspørgeliste i 1970, og de oplysninger, man søgte at skaffe tilveje, var følgende: hvordan var gruppen placeret i det danske samfund? hvor polsk var man? og hvordan var forholdet til den øvrige befolkning? Også her søgte man at tilvejebringe et materiale, der kunne behandles statistisk. Det har haft den kedelige følge, at et par tilsyneladende vigtige ting er blevet overset, da man lavede postspørgelisten, og de har ikke kunnet passes ind ved behandlingen af materialet. Mange af de adspurgte anden-generations polakker har af sig selv berettet, at den væsentligste forskel på danske og polske familier var den meget autoritære opdragelse, polske børn fik, og den dominerende rolle, som faderen spillede. Forfatteren nævner selv, at netop den stærke faderautoritet af polske samfundsforskere regnes for et så typisk polsk træk, at det bruges ved forsøg på måling af polskhed blandt udvandrede. Og så må man spørge sig selv, hvorfor man har udformet den danske undersøgelse så stift, at dette væsentlige polskhedskriterium ikke har kunnet drages ind, selv om spørgelisten allerede var lavet? Et andet træk, der forekommer anmelderen væsentligt, men som kun dukker op i en bisætning i et citat fra et interview, er polakernes mangel på slægtninge, særlig i bedsteforældre- og forældregenerationen. Det kan undre, at de medvirkende studerende ikke har hæftet sig ved disse klassiske emner for en etnografisk forskning – familiemønster og slægtskab.

Ligesom i de tidligere afsnit får vi her en række tabeller, hvor de indsamlede oplysninger kombineres sammen på kryds og tværs – på de i alt 35 sider i kapitel 16 og 17 er der ikke mindre end 31 tabeller! Forfatteren er selv klar over, at flere af tabellerne kan være af tvivlsom værdi; til én af dem knytter han følgende kommentar: »Da tabellen imidlertid i sig selv er udtryk for en grov forenkling, og da der i nogle grupper er tale om meget

små tal og ofte også meget små forskelle grupperne imellem, skal man nok være varsom med at fortolke for vidt«. Det har været nyttigt at få tabellerne suppleret med eller erstattet af en række typiske livsforløb; så meget mere kedeligt er det, at de fire livsforløb, der faktisk bringes som bilag bag i bogen, af forfatteren selv karakteriseres som ikke-repræsentative.

Ud fra sit materiale konkluderer forfatteren, at der ikke længere er tale om en polsk minoritetsgruppe, men kun om en gruppe med polsk oprindelse. Som de væsentligste resultater af undersøgelsen nævner han, at man har fået reduceret myterne om indvandringens omfang, om diskriminationen og om polakernes storopkøb af gårde. Forfatteren påpeger selv, at værket ikke har bidraget til indvandringsforskningen og heller ikke til minoritetsforskningen, og at det heller ikke har været meningen. Det første kan forekomme rimeligt, da den polske indvandring som nævnt havde en helt speciel karakter, men forfatteren burde nok have ladet sig inspirere af den minoritetsforskning, der allerede fandtes, da planerne om polakundersøgelsen blev lagt i midten af 1960'erne. Ganske vist kom der en række minoritetsstudier efter at interviewundersøgelsen havde fundet sted, og det er indlysende, at de ikke kunne få indflydelse på de allerede da udførte grundundersøgelser. Men man kunne nok i de forløbne år derfra have hentet inspiration til supplerende undersøgelser og til nye synsvinkler på materialet. Desuden arbejdede Göran Rosander netop i disse år i Sverige på sit store værk om Dalfolkets arbejdsvandringer, og der kan nævnes flere andre tilsvarende forskningsprojekter og færdige afhandlinger, hvoraf en del faktisk findes på litteraturlisten bag i bogen, uden at man dog i behandlingen af stoffet sporer nogen særlig indflydelse derfra.

Forfatterens problem synes at have været af generemæssig art. Han betoner som nævnt, at der ikke er tale om et videnskabeligt værk inden for indvandrings- og minoritetsforskningen, men derimod om et stykke lokalhistorie eller en lille befolkningsgruppes særlige historie. Et folkelivsstudie er, hvad læseren venter sig – både ud fra forfatterens ord og ud fra de forlagsmæssige rammer som et bind i serien af Folkelivs studier. Bogen om polakkerne er imidlertid hverken et stykke lokalhistorie eller en folkelivsskildring. Vi får ikke meget at vide om Lolland-Falster omkring århundredskiftet; det fænomen, at man måtte importere arbejdskraft til det område i Danmark, der i 1800-årene havde landets højeste udvandring, står for eksempel uomtalt. Vi får heller ikke meget at vide om polakkerne selv, om deres slægtskabs- og familiemønster, om deres hjem, madvaner og klædedragt, deres skikke, normer og adfærd. De dukker kun op i glimt mellem de mange tabeller. Nationalmuseet overtog som nævnt undersøgelsen fra Socialforskningsinstituttet – og man overtog også dette instituts metoder og teknikker, i stedet for at gribe arbejdet an som

en museal etnologisk undersøgelse. Det ville have tilvejebragt en bred beskrivelse af polakkernes forhold, som man så kunne have underkastet en videnskabelig analyse i tråd med den eksisterende minoritetsforskning. I stedet har man fået en stor bog, der både er noget og ingenting. I sit konkluderende afsnit citerer forfatteren direktøren for det polske institut for forskning blandt udlandspolaker: »Boringly general«, sagde han, da han havde hørt en forelæsning om Nationalmuseets polakundersøgelse og dens resultater – og forfatteren tilslutter sig hans mening. Det gør anmelderen også.

*Ellen Damgaard*

*Erland Porsmose: Den regulerede landsby.* Studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e. Kr. fødsel. Odense Universitetsforlag 1981. Bd. I–II, 550 s., kr. 146,50. Odense University Studies in History and Social Sciences Vol. 72.

Museumsinspektør ved Kerteminde Museum og lektor ved Odense Universitet Erland Porsmose har i en årrække sammen med Torben Grøngård Jeppesen arbejdet på et fælles forskningsprojekt: »Landsbyens Opståen og Udvikling«. Torben Grøngård Jeppesen har publiceret sin del af projektet under titlen: »Middelalderlandsbyens opståen. Kontinuitet og brud i den fynske agrarbebyggelse mellem yngre jernalder og tidlig middelalder«, Odense 1981 (jvnf. Fortid og Nutid XXIX s. 513ff. Det her omtalte værk er Erland Porsmoses andel af projektet, og det kan tilføjes at begge forfattere meget fortjent fik tildelt licentiatgraden ved Odense Universitet for deres arbejder i 1981.

Bogens hovedtitel henviser til afhandlingens centrale emne: »landsbystrukturen i dens samspil med produktionsgrundlaget og samfundet« (s. 7), medens den lidt særprægede undertitel ikke skyldes en trykfejl, men derimod meget præcist er en forklaring af forfatterens arbejdsmetode. Han er nemlig startet med en dybtgående analyse af bebyggelsesstrukturen i årene 1682–88 baseret på forarbejderne til Kristian 5.s matrikel og har derefter ved en retrogressiv metode arbejdet sig tilbage trin for trin til den ældre middelalder.

Der er på ganske mange felter tale om et pionerarbejde, specielt ud fra den betragtning at det er første gang nogen har foretaget en så gennemgribende undersøgelse af bebyggelsesudviklingen i en hel landsdel, og det har derfor været nødvendigt at udvikle analytiske metoder passende til kildematerialets karakter i de enkelte tidsperioder.

Tiden mellem ca. 1500 og 1688 fylder langt den største del af afhandlingen (s. 43–360), og heri vejer analysen af den bebyggelsesmæssige situation i 1680-erne meget tungt både kvantitativt (s. 43–157) og kvalitativt. Erland Porsmose har været i den heldige situation, at han har kunnet benytte en

del af resultaterne af lektor Finn Stendal Pedersens meget omfattende EDB-registrering af modelbøgerne 1684 (og dermed også hartkornstallene fra matriklen 1664). Forfatteren har derved været sparet for et meget tidsrøvende manuelt arbejde og har i stedet kunnet koncentrere sine kræfter om at udnytte dette rige kildemateriale til en fint gennemført statistisk og kartografisk analyse af bebyggelsen på Fyn omkring 1682. Beskrivelsen suppleres med fyldige statistiske tabeller og instruktive kurver og diagrammer samt en lang række omhyggeligt udarbejdede kort, der igen tillader nye slutninger om bebyggelsens regionale udbredelse i relation til natur- og kulturlandskabet, ejendomsforholdene m.v.

Det er kun muligt i en anmeldelse at omtale et fåtal af Erland Porsmoses mange resultater i dette afsnit, men et af de væsentligste er nok, at den fynske bebyggelse i 1600-årene tydeligt grupperer sig i 3 regioner: Sletteområderne på Nord- og Midtfyn, skovområderne i dødislandskabet omkring Vissenbjerg og ved Stenstrup på Sydfyn og endelig kyststrækningerne omkring det meste af øen. Medens den første region er præget af store, samlede landsbyer, er skovbyggerne karakteriserede af de mange spredte enkeltgårde og kystzonen af små landsbyer med mange huse. Specielt interessant ud fra en historisk-geografisk synsvinkel er det, at denne naturgeografisk (jordbundsmæssigt og morfologisk) betingede regionalisering, synes at være konstant langt tilbage i tiden. Således er bebyggelsen på morænefladerne stabil helt tilbage til 1400-årene, medens der er talrige vidnesbyrd om en stærk ekspansion af bebyggelsen specielt i skovområderne fortrinsvis i form af enkeltgårde. Forfatteren understreger, at dette må ses i snæver forbindelse med forekomsten af de for landbruget så nødvendige »alternative ressourcer«, altså græsning, hø og skovprodukter, som allerede synes at have været sparsom i sletteområderne i 1500-årene, hvorfor bebyggelsen udelukkende kun ekspanderer i skovområderne eller lands kysten, hvor der ofte var gode græsgange.

Mange læsere vil dog nok ærgre sig over, at Erland Porsmose ikke har gjort noget forsøg på kartografisk at afgrænse disse regioner mere præcist, således at man direkte på et kort kunne se grænserne for skovbygden, slettebygden o.s.v. Når forfatteren har undladt dette, kan det hænge sammen med, at analyserne oftest er foretaget på et makroniveau, således at statistikken som oftest er baseret på de enkelte sogne og ikke på ejerlavene. Dette er i denne forbindelse uheldigt, eftersom mange fynske sogne indeholdt elementer fra flere kulturgeografiske regioner. Det kan således nævnes, at sognene i Skovby herred lige nord for Vissenbjerg: Hårslev, Veflinge og Vigerslev består af en moræneflade mod nord med gamle, store landsbyer, medens deres sydlige del strækker sig ind i dødislandskabet og har en helt anden bebyggelsesstruktur med spredte enkeltgårde eller små landsbyer.



Et af de helt centrale emner i bogen er begrebet »den regulerede landsby«. Forfatteren viser, at mange fynske landsbyer i 1500- og 1600-årene blev standardiserede eller egaliserede, således at forstå at alle gårdene i en og samme landsby fik samme antal tønder hartkorn og dermed identiske skatter og landgilde. Denne proces skete i 1500-årene især på kronens og klostrenes bøndergods men fortsatte med stigende styrke i 1600-årene især på adelsgodset og var særlig markant i de sogne, hvori der var en hovedgård. Erland Porsmose forsøger at kvantificere dette fænomen ved at indføre begrebet egaliseringsgraden, der defineres som den procentdel af en landsbys gårde, der falder inden for et interval på 3 tønder hartkorn (s. 146). Dette må nok siges at være et meget lempeligt statistisk kriterium, så meget mere som han regner byer med en egaliseringsgrad på 75% eller mere til de egaliserede. Men yderligere tilføjes til samme kategori de byer, der i denne henseende var delt i regelmæssige grupper (f.eks. hvor halvdelen af gårdene var på 4 tønder hartkorn og resten på 8). Målt efter disse kriterier var 2/3 af alle fynske landsbyer regulerede i 1684.

En tilsvarende analyse gennemføres også på grundlag af 1664-matriklens landgilde-hartkorn, med det resultat at i 1664 havde 131 (24%) en egaliseringsprocent på over 75 og yderligere 30 var regulerede på ét eller flere niveauer, således at slutresultatet bliver, at 162 landsbyer i 1664 karakteriseres som regulerede mod 220 i 1684. Stigningen ser jo voldsom ud, men en stor del deraf beror nu nok på statistiske tilfældigheder, bl.a. på det forhold at jo færre gårde der er i en landsby, jo større er chancen for at den kan fremtræde med en høj egaliseringsprocent, ligesom de to helt forskellige former for hartkorns-fastsættelse må spille en betydelig rolle.

I teksten (s. 345 f.) indbydes læserne til at foretage en interessant sammenligning mellem kortet over egaliseringsgraden 1684 (fig. 52) og det tilsvarende fænomen 1664 på figur 122, men desværre har sætternissen taget denne figur og til gengæld anbragt figur 117 over hovedgårdene 1536–1660 en ekstra gang.

Det kan tilføjes, at anmelderen har foretaget en lignende analyse på grundlag af matriklen 1662, men har krævet egalitet i såvel udsæd som landgilde for samtlige gårde i en landsby, for at rubricere den som egaliseret. Ud fra disse strenge krav kan kun 50 landsbyer kaldes egaliserede.

Man får let det indtryk ud fra bogens titel, at Erland Porsmose mener, at de fynske landsbyer blev regulerede på lignende måde som byerne på Falster, således som det er beskrevet af Frits Hastrup (*Danske Landsbytyper*, 1964). Der var flertallet af byer nemlig yderst regulære i deres form, idet de bestod af to rækker parallelle gårde med tofter ud for hver gård. Bredden af hver toft var proportional med bredden af agrene til den samme

gård, og agrene relative beliggenhed i åsene svarede nøje til tofternes (solskifte).

Men en nærlæsning af bogen viser, at dette var slet ikke tilfældet på Fyn, hvor landsbyformerne var helt uregelmæssige, tofter forekom ikke i mange byer, og solsiftet var sjældent.

Forfatteren kunne nok have opnået et klarere begrebsapparat ved at skelne mellem struktur og funktion i sine analyser. For medens de fynske landsbyers infrastruktur næppe blev reguleret, så er det Erland Porsmoses fortjeneste at have vist, hvordan deres funktion blev reguleret med hensyn til landbrugsproduktionen, afgifter og tjenesteydelser dels i forhold til de naturlige ressourcer men ikke mindst i forhold til hovedgårdenes behov.

Bogens andet tyngdepunkt er analysen af bebyggelsesudviklingen fra omkring 1536 og indtil midten af 1600-årene. Ved en imponerende arbejdsindsats har han gennemgået alle bevarede jordebøger, skattemandtal, decimantlister m.v. og kan temmelig præcist beskrive udviklingen i bebyggelsen. Påfaldende er den store stabilitet af gårdtallet i landsbyerne på morænefladerne og endnu mere overraskende den eksplosive vækst i antallet af huse, der steg fra at udgøre 3% af gårdtallet i 1511 til 50% i 1682. En del af denne stigning skyldes dog nok, at de ældre angivelser er for små, fordi man i jordebøger m.v. ikke interesserede sig for de små afgifter, som husmændene skulle betale, men tendensen er alligevel så tydelig, at der ikke kan rejses tvivl om resultatet.

Erland Porsmose forsøger også at trænge tilbage gennem middelalderen for at skabe forbindelse til resultaterne af de arkæologiske undersøgelser af den ældre middelalders bebyggelser. På trods af en energisk indsats må det dog konstateres, at resultatet ikke rigtigt svarer til umagen. Dette skal ikke lastes forfatteren, men det fynske middelalderlige kildemateriale er nu en gang meget fattigt, hvilket demonstreres af, at hele 31% af samtlige fynske landsbyer først er nævnt i kilderne efter 1450 og kun 26% er nævnt før 1350. Undersøgelserne af den senmiddelalderlige ødegårdsproces må således for en stor dels vedkommende baseres på bebyggelsesindicerende marknavne, hvilket naturligvis ikke kan erstatte egentlige skriftlige vidnesbyrd.

Erland Porsmoses store arbejde vil givetvis finde rig anvendelse som model og inspirationskilde for fremtidig dansk bebyggelseshistorie. Man kan i den forbindelse undre sig over, at en bog af en sådan generel interesse ikke er blevet forsynet med et resumé på engelsk eller tysk. Det havde den fortjent.

Karl-Erik Frandsen

*Ove Jørgensen: Otonium. Odense 1593. Odense Universitetsforlag 1981. 118 s. + 4 kortbilag, kr. 97,60.*

Gennem næsten 45 år har civilingeniør Ove Jørgensen været ansat i Odense kommunes tekniske forvaltning, hvor han under sit arbejde ofte havde lejlighed til at sysle med ældre kortmateriale. Hans kærlighed til det historiske er med tiden blevet udmøntet i en række tidsskriftartikler og avis-kronikker, men i det her gældende tilfælde fremlægger han en hel bog. Den er rigt forsynet med illustrationer og udgør i det hele taget en særdeles smuk publikation. Sagen omhandler Georg Brauns (Braunius) i forvejen ikke så ukendte kort over Odense fra 1593, – det ældste vi kender af typen. »Kortet« kan egentlig snarere beskrives som Odense købstad tegnet i lavet fugleperspektiv, og det udkom i sin tid som kobberstik i Braunius og Hogenbergs storværk: *Civitatis orbis terrarum* (Alverdens byer), der blev tilegnet den tysk-romerske kejser, Maximilian II.

På bagsiden af det fugleperspektiviske Odensebillede findes en latinsk beskrivelse, der her er blevet oversat af dr. phil. Michael Venge. Der har i århundreder svævet usikkerhed med hensyn til, hvem der egentlig var ophavsmand til denne Odense-beskrivelse; således gættede C. T. Engelstoft for eksempel på Cornelius Hamsfort den yngre. Teorien må nu forlades efter at Ove Jørgensen har gennemanalyseret tekstens detaljer og formuleringer. Han kommer selv frem til, at der formentlig var flere medvirkende. For det første peges der på manden, som bekostede kortet, nemlig den store kulturformidler, Henrik Rantzau til Breitenburg, for det andet Georg Braun og endelig (for så vidt beskrivelsens topografiske del angår) kartografen Mark Jordan. Ove Jørgensens Otoniumstudie er meget seriøst og detaljeret, han gennemgår omhyggeligt de mange omstændigheder i forbindelse med kortets frembringelse, og han kender stoffet indgående. Som bilag findes en gengivelse af kortet med latinsk bagside-tekst, desuden et tryk af kortet med danske navne indsat i stedet for de latinske.

Publikationen skal opfattes som et supplement til det store værk om Odense bys historie, der er under udgivelse og planlagt til at være fuldendt i 1988 ved byens 1000-års jubilæum. Det må dog nok tilføjes, at »Otonium 1593« hører til den mere tunge læsning, og således næppe vil kunne fange fuld så stor opmærksomhed i offentligheden, som de lettilgængelige bind af Odense bys historie.

Lotte Dombernowsky

*Anne Riising: Guds frygt og oplysning.* Odense 1700–1789. Odense bys historie. Odense Universitetsforlag 1981. 342 s., indb., ill., (abonnementspris 133,95 kr.), kr. 200,85.

»Det ligger desuden i sagens natur, at landsarkivaren må blive det naturlige midtpunkt for oplysning

gen af sin egns historie« – hed det i Kultusministeriets bemærkninger til arkivloven af 1889. Denne forventning lever den fynske landsarkivar Anne Riising til fulde op til i dette tredje bind af den store byhistorie. Forfatteren skriver, at hendes opgave er »at gøre rede for hvordan man i Odense og omegn løste de praktiske problemer i kirke og skole, og hvordan tidens nye ideer blev modtaget og formidlet«. De øvrige sider af udviklingen i 1700-tallet vil senere blive behandlet af professor Hans Chr. Johansen i et andet bind. Det er på en måde synd at man så at sige har kløvet århundredet i en »åndelig« og en »materiel« del, men det kommende bind vil forhåbentlig knytte forbindelsen mellem delene.

Anne Riising's bind kan imidlertid udmærket stå alene. Dels spillede guds frygt og oplysning – eller om man vil: kirke og skole samt de embedsmænd der var knyttet hertil – en vældig rolle i tiden, og dels har forfatteren sat sine emner ind i en bred sammenhæng. Hun gør meget rigtigt opmærksom på at adskillige afgørelser blev truffet på regeringsplan, men at det udelukkende var de lokale myndigheder der skulle sørge for at føre beslutningerne ud i livet. Her spillede det en stor rolle at nye ideer og bevægelser hurtigt kunne spredes fra København til resten af landet, bl.a. fordi alle præsterne blev uddannet i hovedstaden. Dertil kommer, at for mange af kulturlivets sider (aviser, tidsskrifter, bøger m.m.) var initiativet helt overladt til den lokale befolkning. Netop derfor kan en solid, lokal undersøgelse som denne rumme meget store perspektiver. Slutningen af 1600-årene var præget af fattigdom, gæld og en fantastisk uorden i regnskabsvæsenet, men i løbet af det århundrede, som skildres her, begynder administrationen at fungere rimeligt godt og på mange måder er en ny udvikling undervejs, først og fremmest med borgerstandens fremmarch. Det virker derfor overbevisende når Anne Riising slutter bogen med følgende ord: »På den måde kan man med rimelighed hævde, at 1780'erne danner skel i lokalsamfundets historie. Fra midten af 1780'erne gik man ind i en ny kirkekamp, for landbefolkningen kom de store reformer til at betyde en omvæltning, og i byen begyndte nu den selvstændige borgerlige kultur at udfolde sig«.

Med hensyn til emne giver bogen altså adskilligt mere end titlen lover, og der er heller ikke tvivl om at den (ligesom Jørgen Hæstrups og Aage Fasmer Blombergs bind) rækker langt ud over Odense og omegn – adskillige af de påviste tilstande og udviklinger har helt generel interesse. Forklaringen på at det er lykkedes at opbygge et så grundigt og ofte spændende billede, finder man i listen over de kilder – og først og fremmest de utrykte kilder – der er benyttet. Og listen er så sandelig ikke til pynt. Forfatteren har virkelig pløjet sig igennem de lange rækker af breve, indberetninger og regnskabs-sager og har udtaget et væld af enkeltoplysninger. Hver for sig er de måske af beskeden interesse, men samlet og kombineret af den kyndige arkivforsker

med sans for det typiske – men også for det maleriske og det muntre – dannes der efterhånden en helhed af brikkerne. Her er megen inspiration at hente for lokalhistorikere og for etnologer – også med hensyn til hvor forsigtig man skal være i sin tolkning af kilderne.

Et eksempel viser hvor let man kan komme galt af sted. I kirkernes regnskaber finder man årlige lister over nagelfast inventar som altertavle, prædikestol m.m., men de kan ikke umiddelbart bruges til at fortælle, hvornår inventaret er anskaffet. Det ser nemlig ofte ud til at listen hvert år blot er skrevet af efter listen fra det foregående år. I begyndelsen af århundredet siges det om nogle ting i Gråbrødre kirke, at de var erhvervet »for nogle år siden«, og det gentog man ord efter andet endnu i 1788!

Mange af tidens præster og lærere passerer revy, enten de nu har gjort sig fordelagtigt bekendt eller det modsatte. Oftest det modsatte, for det er nu engang, som forfatteren skriver, altid stridighederne, der sætter sig spor. I adskillige sager nævnes det i forbifarten – og uden kommentarer – at en eller anden præst var beruset, så det har næppe generet nogen. Selvfølgelig skulle loven og forordningerne holdes, og embedsmændene skulle fungere godt, men man havde nu engang de embedsmænd man kunne få. Da klokkeren ved Sct. Hans var kommet i slagsmål inde i kirken med graveren, blev sagen afgjort med at de begge måtte give en undskyldning. Graveren skulle desuden betale 2 sletdaler i bøde til fattige præsteenker, mens klokkeren gik fri på grund af fattigdom. Man var parat til at se gennem fingre med adskillig slendrian og inkompetence, men der kunne dog også være grænser. Da professoren i græsk ved Odense Gymnasium var død, blev den udpegede efterfølger afvist af bispemeden med den meget rimelige begrundelse, at han overhovedet ikke kunne græsk.

Skoleforholdene var i øvrigt langt ned i tiden særdeles beskedne. Udgifterne til latinskolen var sjældent mere end 10 rigsdaler om året. Pengene gik især til dækning af knuste ruder – i den udstrækning man overhovedet reparerede ødelagte vinduer. Lidt træk ind i skolen betød heller ikke så meget, for først i 1780'erne fik man kakkedovnen i læseværelserne. Eleverne var fordelt i 5 lektier samt mesterlektien, og de gik som regel mere end et år i hver lektie. Derfor kunne der være elever af meget forskellig alder i de enkelte lektier – i mesterlektien varierede det fra 13 til 24 år. Mest overraskende er nok Anne Riisings påvisning af, at undervisningen ikke strakte sig over mere end to måneder om året. Sommerferien varede 8 uger, ved højtiderne var der 2–3 ugers ferie og desuden var der markedsdage og andre festligheder. Når dertil lægges at en del af hørerne var udelige, kan man næppe vente noget fremragende resultat af skolegangen. For en del af eleverne var det da også nærmest et levebrød at gå i latinskolen, alle kunne få stipendier og en væsentlig del også fri kost og

gratis lægehjælp. Omtrent en tredjedel af disciple- ne var faderløse, og de kom ofte langt borte fra, ca. 20% hørte slet ikke hjemme i Odense stift.

Skoleforholdene synes at blive bedre i løbet af århundredet, og forfatteren konstaterer en mentalitetsændring blandt forældrene som bl.a. giver sig udslag i, at man nogle steder var parat til selv at ofre penge på at lønne en skoleholder. Privatundervisning synes i det hele taget at have spillet en betydelig rolle. Talrige borgere havde egne huslærere og i slutningen af århundredet dukkede der private skoler op, både i byen og på landet. I Stige blev der således tilbudt undervisning i teologi, natur- og folkeret, landmåling, tysk og engelsk.

På den baggrund er det ikke mærkeligt, at der fra 1730'erne – og regelmæssigt fra 1772 – begyndte at udkomme aviser i Odense. Anne Riising giver en interessant gennemgang af avisens indhold og lægger dermed op til det afsluttende kapitel: Stemninger og tilstande. Her kommer man meget tæt ind på livet af datidens mennesker og får et fint indblik i hvad de tænkte, troede og følte – der er tale om lokalhistorie, eller historie om man vil, på et meget højt plan.

I modsætning til de to foregående bind om Odenses historie har Gudsfrøgt og Oplysning adskillige kort. Desværre har bogen ingen fortegnelse over disse kort, så det gør det lidt vanskeligt at benytte den som opslagsværk. Illustrationerne er talrige, men der er ingen billedliste, og det er heller ikke markeret i registeret, når der er bragt et billede af en af de omtalte personer. Det er meget beklageligt, fordi valget af hvilke personer man bringer billede af, synes at være aldeles tilfældigt. Regnet efter antallet af billeder synes Struensee at være den person der har haft størst betydning for Odense i 1700-tallet. Bogen har et portræt af ham, to billeder af ham i fængslet, et af hans arrestation samt avissiden med referat af hans henrettelse. Dronning Caroline Mathilde, som bestemt ikke har spillet nogen synderlig rolle for byen, er afbildet to gange. I billedtekst nr. to har det da også knebet for billedredaktøren. Det er kun blevet til den intetsigende bemærkning: »Trist ser hun ud – mon hun aner sin fremtidige skæbne?«. Selv om kongefamilien givetvis har interesseret indbyggerne i Odense, er det vel i overkant at bringe tre portrætter af Christian 6., og det er lidt svært at se hvorfor hans dronning skal med. Ifølge registeret er hun slet ikke omtalt i bogen. Så er Johan Bülow's tilknytning til emnet straks større, skønt det vel ikke var nødvendigt at bringe tre billeder af ham. I hvertfald kunne man nok have sparet kobberstikket, der blot viser det billede der allerede er gengivet én gang. I flere tilfælde, formentlig hvor man ikke har kunnet finde noget portræt, har man valgt at lade en person repræsentere ved sit våbenskjold. Det er i og for sig en udmærket idé, men resultatet kan falde uheldigt ud. Man har nemlig valgt at gengive våbenerne i den udformning de har fået i Adelsårbogen (uden i øvrigt at fortælle at de

stammer derfra), og kronologisk svarer de ofte dårligt til den person, man vil illustrere. Det virker ejendommeligt at se 1700-tals personer forsynet med våbener i klar middelalderstil! I stedet kunne man have bragt et fotografi af den pågældendes segl. Alle de 3 udkomne bind har en tendens til at være overillustreret med undertiden helt uvedkommende billeder, man havde hellere set færre billeder, men gerne i et større format.

Knud Prange

*Hakon Berg, Lise Bender Jørgensen, Ole Mortensøn m.fl.: Sandhagen.* Et langelandsk fiskerleje fra renaissance, Meddelelser fra Langelands Museum, Rudkøbing 1981, 203 s., ill., kr. 145.

»Påfaldende ofte hænder det, at byerne har lejret sig på en meget uheldig grund. Bebyggelsesforholdene er besværlige, pladsen indsnævret og ubequem, stængt inde af kolde sumpstrækninger og moser«. Så urimeligt, skriver Hugo Matthiessen, kunne middelalderens byer være anlagt, og netop så udsat var også renaissance-bosættelsen Sandhagen placeret på spidsen af en smal, stenet landtunge ved indsejlingen til Magleby Nor fra Østersøen på det sydvestlige Langeland. I de økonomisk gunstige årtier fra midten af 1500 årene til begyndelsen af 1600 årene var der liv i dette lille kystsamfund. Med det nye århundredes krige og kriser forsvandt Sandhagen og blev først genfundet i 1953, da museumsinspektør, Hakon Berg fra Langelands Museum begyndte en større udgravning på stedet.

Desværre døde Hakon Berg, inden han fik bearbejdet sit materiale; men museets nye medarbejdere har senere gennemgået fundmateriale og udgravningsrapporter og udgivet deres resultater i bogen om »Sandhagen. Et langelandsk fiskerleje fra renaissance«. Foruden Hakon Berg står Lise Bender Jørgensen og Ole Mortensøn som forfattere, og de sekunderes mht. de fundne mønter af Kirsten Bendixen og til knoglefundene af Tove Hatting. – Med kombinationen af arkæologiske, numismatiske, biologiske og historisk-etnologiske perspektiver på denne udgravning er der lagt op til en spændende tværfaglig behandling. Men som det er set så ofte før, så bliver fagfolkene pænt hver i deres bås, og fremstillingen falder da også i fire afsnit svarende til de enkelte forfattere og discipliner. Der er så godt som ingen forsøg på tværgående diskussioner og tolkninger, men til gengæld enkelte eksempler på manglende koordinering, som fx når det historiske afsnit taler om fangst af hvilling, selvom denne fiskeart ikke er repræsenteret i fundmaterialet.

Selve udgravningen af Sandhagen foregik under yderst vanskelige forhold, og Hakon Berg nåede kun at udgrave omkring 18 hustomter i et kapløb med en lokal entreprenør, som gravede grus på

stedet. I den situation har ikke alle graveteknikkens finesser kunnet tages i brug, hvilket gør tolkningen af nogle detaljer temmelig vanskelig. Det gør det heller ikke lettere for Lise Bender Jørgensen, at hun ikke selv har deltaget i udgravningen og helt må bygge på andres materiale. På den baggrund har hun valgt en nøgterne, dokumenterende præsentation af dels hustomterne, dels de forskellige kategorier af fundne genstande opdelt efter materiale og funktion, alt illustreret med planer, opmålinger og fotos. Ved sammenligning med materiale fra andre udgravninger fra samme periode og miljø – først og fremmest Stakhaven ved Dragør – søges Sandhagen dateret og indkredset med hensyn til økonomi og handelskontakter. Det synes at bebyggelsen hører til i perioden mellem 1550 og 1620, at beboerne har været relativt velstående med fx ovne af glaserede relief-kakler, og at kontakterne med Nordtyskland har været livlige.

Da bogen allerede i titlen omtaler Sandhagen som et fiskerleje, kan det undre, at fiskeredskaber mv. kun omfatter nogle få numre: 12 fiskekroge, nogle kroge rustet sammen i en klump, en stump af et ålejern, 3 tværkroge eller fiskepinde, 1 harpunspids samt nogle blystykker, der tolkes som synk af forskellig slags. Trods dårlige bevaringsforhold for organisk materiale på stedet, så frembragte udgravningen dog en del fiskeknogler, der tyder på noget fiskeri. Disse fund – flest knogler af torsk og fladfisk – er identificeret af biologen Tove Hatting. Hendes præsentation rummer enkelte indslag, der misklæder den i øvrigt saglige fremlæggelse. Hun skriver fx, at knurhane ikke er en spise-fisk, hvilket ikke finder støtte hos autoriteter som Madame Prunier. Mere fatalt er det, at hun henlægger nyere tiders spisevaner til Sandhagen i 1500 årene, når hun skriver om beboerne, at de »har både kunnet glæde sig over Mortens- og Julegås, og selv om der ikke er fundet juvenile knogler, kan man formode, at heller ikke påskekyllingerne manglede«! Så meget kan de skørnede fjerkræ-knogler vist ikke bære.

Bogens sidste store afsnit søger at kaste yderligere lys over Sandhagen og nabobyen Bagenkop ud fra de historiske kilder. For, som Ole Mortensøn skriver, så er denne udgravning »et af de heldige tilfælde, hvor arkæologi og historie kan supplere hinanden«. – Først skildres den lokale topografi, som takket være udtøringsprojekter i Magleby Nor har ændret sig afgørende siden 1500 årene. Som så ofte før er Jens Sørensens søkort her til stor nytte, og kortet angiver da også en havn ved Sandhagen, selv om det er tegnet trekvart århundrede efter at bebyggelsen var forladt. Den vigtigste – og næsten også den eneste – skriftlige kilde, der giver oplysninger om folkene i de små kystbosættelser, er regnskaberne for Tranekær len. Her finder man Sandhagen og Bagenkop omtalt som fiskerlejer, man finder navnene på de 16 mænd i hver bebyggelse, og man finder, hvad de betalte i afgifter, fx en halv tønde torsk i vintertold. Regnskaberne viser også, hvordan det i begyndelsen af 1600 årene

gik tilbage for folkene på Sandhagen, og i jordebøgerne ses, at fiskeriet i de år var på retur.

På den baggrund er det forståeligt, at forfatteren udnævner kystboerne til at have været fiskere. I følgende afsnit skildrer han med bred pensel renæssancens fiskerier i almindelighed, men uden at kunne dokumentere tilsvarende forhold på Langeland. Fremstillingen synes på dette sted helt at bryde med de traditionelle videnskabelige publikationsnormer, som bogens tidligere kapitler og den lange liste af fonds og donatorer i øvrigt lægger op til. Stilbruget understreges yderligere af en række uheldige rekonstrukstegninger befolket med skikkelser, der ser ud som var de hentet på et moderne pædagogisk-historisk forsøgscenter. – Men tilbage til fiskerne på Sandhagen. Var de fiskere økonomisk set, i deres tidsforbrug og i deres tankegang? Spørgsmålets sidste punkter lader sig ikke besvare, mens afgifterne betalt i torsk og de udgravede fiskeredskaber synes at pege på en økonomi baseret på fiskeri. På den anden side fandt arkæologerne kun få redskaber, og vintertoldens beskedne størrelse tyder heller ikke ligefrem på store fangstmængder, som kunne begrunde det købstadsprægede inventar, der dukkede op på Sandhagen. Hvad levede de da af på kysten? Forfatteren giver selv svaret, når han skriver, at de drev fiskeri, »men de var sandelig også søfarende og handelsfolk«. Dette underbygges af en retstrætte mellem borgerne i Rudkøbing og befolkningen i Langelands søndre herred, som efter sigende drev handel uden om den privilegerede købstad.

Toldregnskaberne understøtter, at kystboerne drev handel og søfart, men alligevel omtales de i teksten konsekvent som fiskere. Det er uheldigt, fordi det giver forkerte associationer og tilslører, at bosættelser som Sandhagen og Bagenkop i renæssancen var havnebyer i svøb og befolket af borgere, der måtte stykke deres økonomi sammen, på samme måde som købstædernes borgere holdt husdyr og dyrkede byens jorder ved siden af at drive handel og håndværk. Sandhagen var med andre ord ikke et fiskerleje – i så fald kun på deltid. Undersøgelsen rokker dermed ikke ved det spørgsmål om en egentlig fiskerbefolknings opståen i Danmark, som Johs. Steenstrup rejste i *Historisk Tidsskrift* 1905. Folkene på Sandhagen var ikke mere erhvervsfiskere end Rudkøbings befolkning var jordbrugere.

Udgravningen af Sandhagen og udgivelsen af den store publikation er i sig selv en imponerende satsning af Langelands Museum, og arbejdet bidrager med konkret belysning af den dynamiske udvikling i sidste halvdel af 1500 årene, en udvikling der i sig rummede kimen til en spredning og specialisering af de økonomiske aktiviteter og af de urbaniserede befolkningsgrupper – havde det ikke været for kriser og centraliseringstendenser i de følgende århundreder.

*Poul H. Moustgaard*

*Lise Andersen: Siv og rør. Husflid og håndværk i Uggelhuse ved Randers fjord. Udg. Kulturhistorisk Museum, Randers. 1981. 95 sider. Ill. Engelsk resumé. Pris: kr. 58,50.*

Som et led i Randers kulturhistoriske museums bestræbelser på at dokumentere egnens gamle håndværk og husflidsarbejder indsamledes i årene 1975–77 et stort materiale om arbejdet med siv og rør i landsbyen Uggelhuse ved Randers fjord. I første omgang blev materialet udnyttet ved opbygningen af en museumsudstilling, og siden har det givet anledning til denne lille bog.

Gennem århundreder ernærede småfolkene i Uggelhuse sig ved en mangesidet virksomhed, hvis hovedelementer var fiskeri i fjorden og et beskedent landbrug på de omgivende, karrige jorder. I midten af forrige århundrede begyndte det imidlertid at gå tilbage for fiskeriet som følge af fjordens opmudring, og efter 1883 gik det næsten helt i stå, idet ejeren af laksegården ved Frijsenvold gennem en højst tvivlsom højesteretsdom fik sig tillagt retighederne til de fiskepladser, Uggelhuse-fiskerne traditionelt havde udnyttet. Når man alligevel kunne overleve i den lille by, skyldtes det, at man var i stand til at intensivere arbejdet i en af de binæringer, som allerede længe havde været en del af stedets blandingsøkonomi, nemlig udnyttelsen af den rigt forekommende lokale ressource i form af siv og rør.

I begyndelsen blev hovedvægten lagt på syning af sivsko, som snart blev produceret i så store mængder, at det blev nødvendigt at lade først brugsforeningen, siden en sivskocentral forestå opkøb og videresalg. Ved siden af den husflidsprægede sivkosyning, som både børn, voksne og gamle tog del i, opstod senere tillige en industriel produktion af rørvæv til brug i byggeri og gartneri. Rørvævsproduktionen nåede sit højdepunkt omkring 1930, da i alt 32 væve var i gang, men siden er det kun gået tilbage for såvel sivkosyning som måttevævning. I dag er blot et par rørvæve lejlighedsvis i funktion, og nogle få pensionister er ene om at videreføre traditionen med at sy sivsko. Siv og rør præger dog stadig bybilledet i Uggelhuse, der ikke blot er hjemsted for forholdsvis mange af landets få tækkemænd, men også et center for eksport af tagrør, der vel at mærke ikke længere høstes med hånden, men med store amfibiemaskiner.

Historien om Uggelhuse-folkenes økologiske tilpasning fortælles af Lise Andersen i en kort og klar tekst, der på glimrende vis er illustreret af fotografen Kirsten Nijkamps mange og smukke s/h-billeder.

*Klaus Egeberg*

*Kristian Vestergaard: Vandmøller i gl. Skanderborg amt.* Viborg 1981. 116 sider + kortbilag. Ill. Bogladepris: kr. 100.

Rundt omkring i landet arbejder en mængde amatørhistorikere med at lægge sten til det fundament, vor historiske viden skal bygges på. En af dem, en af de flittigste tilmed, er den nu 70-årige tidligere landmand Kristian Vestergaard, Mausing, der har helliget sig studiet af møllerne i Midtjylland. Kristian Vestergaard kom først sent i gang med det historiske arbejde, men ikke desto mindre er der foreløbig kommet to vægtige bidrag fra hans hånd: i 1975 *Vandmøller i Viborg amt* og nu senest *Vandmøller i gl. Skanderborg amt*.

Forfatteren har ikke set det som sit ærinde at skrive bredt anlagt møllebrugshistorie, men derimod »blot« at kortlægge møllerne og registrere kilderne til deres historie. Måden, hvorpå dette er sket, er den besværlige, men givende: systematisk gennemgang af relevante arkivalier i Landsarkivet for Nørrejylland, Rigsarkivet og Matrikelarkivet samt studier i de trykte kildeudgaver, lokalhistorisk litteratur m.m. Det seneste resultat af dette arbejde er som nævnt blevet en registratur over (de) 118 vandmøller, som i tidens løb har hentet kraft ud af de mange større og mindre vandløb i det kuperede og vandrige gl. Skanderborg amt. Registraturen placerer de enkelte møller på landkortet, og ved hjælp af korte og knappe kildeuddrag og citater fra litteraturen kombineret med oplysninger fra forfatterens egne »åstedsforetninger« angives i kronologisk orden momenter af deres historie.

I lighed med bogen om vandmøllerne i Viborg amt er også *Vandmøller i gl. Skanderborg amt* helt igennem et meget personligt en-mandsarbejde, og det kan derfor ikke undgås, at man mange steder må sætte røde streger og spørgsmålstegn i teksten. Det afgørende kritikpunkt vedrører bogens »apparat« herunder kildehenvisningerne, som meget ofte er enten direkte utilstrækkelige eller så kryptisk forkortede, at selv den arkivvante læser af og til må mobilisere hele sin opfindsomhed for at kunne dechiffrere dem. Denne sidste mangel er i høj grad at beklage, for bogen bringer nemlig et væld af oplysninger, som ikke kun lokal- og slægtshistorikere, men også »professionelle« møllehistorikere vil kunne drage megen nytte af.

Alle røde streger og spørgsmålstegn til trods, kommer man dog af mange grunde til at holde af Kristian Vestergaards arbejder – og beskæftiger man sig med Viborg eller gl. Skanderborg amts lokalhistorie, kommer man næppe uden om dem.

*Klaus Egeberg*

*Ida F. Ferdinand og Bodil Thomsen: Byens børn.* Børns livsvilkår omkring år 1900 belyst ved eksempler fra Vejle. Historisk Revy, Århus 1982, 175 sider, ill., kr. 85.

Med konkret udgangspunkt i Vejle sættes fokus på livsvilkår for »byens børn« omkring år 1900. Baggrunden er, at tidligere undersøgelser af arbejderklasseleves og -kultur i vidt omfang har været koncentreret om københavnske forhold, men alligevel ofte bliver opfattet som almentgyldige. Det er en af historikerne Ida Ferdinand og Bodil Thomsens konklusioner, at industriudviklingen på mange punkter kom senere til provinsen end til København.

I fire kapitler om henholdsvis »Huse og boliger«, »Arbejderfamilien«, »Skolen« og »Børnearbejdet« behandles rammen om skolebørnernes liv. I hvert kapitel bliver mere almene forhold som lovgivningen på området gennemgået, og rigshistorien inddrages. Til nærmere beskrivelse er udvalgt to gader i Vejle nemlig Staldgårdsgade og Holmen, begge bebygget i perioden 1870 til 1. verdenskrig. Det lokale – Vejle – bruges glimrende som konkretisering af det almene; og der bliver derfor på ingen måde tale om en form for lokalhistorie. Inspirationen er især hentet hos etnologer og hos englænderen Peter Laslett.

Foruden den trykte litteratur har forfatterne gennemgået et omfattende kildemateriale bl.a. om Vejle byråds forhandlinger, skoleudvalg, lokale aviser, erindringer indsamlet af Nationalmuseet i 1950'erne og interviews som forfatterne selv har lavet med ældre vejlensere om barndom og skolegang i begyndelsen af dette århundrede. De mange billeder, kort, planer og interview-citater er med til at gøre fremstillingen levende.

Alligevel er det svært rigtigt at blive fanget. Man bliver jævnlige distraheret af lidt forhastede eller misvisende koklusioner: et eksempel er diskussionen om familieinstitutionens betydning for socialiseringen henholdsvis på landet og i byen (s. 67); aparte udtryk som »jordløse bønder« om byens tilflyttere er sjældne, men alligevel.

Illustrationerne er gennemgående gode. (Måske kan man sætte spørgsmålstegn ved det forsvarlige i uden kommentar at bringe billeder fra københavnske miljøer omkring århundredskiftet, når en af bogens hovedpointer netop er den tidsmæssige forskyning i udviklingen mellem København og de større provinsbyer.) Selv om der ikke har kunnet skaffes data til alle billeder, kunne forfatterne have peget på noget af det, der kan læses ud af billederne. Billedteksterne er i det hele taget alt for mangelfulde: F.eks. er en del fotos af huse uden gade-nummer, og heller ikke på planerne over Staldgårdsgade og Holmen er husnumrene markeret. Gadeplaner og husplaner mangler målestoksforhold, og der er ingen møbleringsplaner, hvilket ellers ville være nærliggende ved en undersøgelse af

boligen i forbindelse med børns vilkår. Man kan ligeledes undre sig over at finde en plan over Holmen nr. 11, mens forfatterne har interviewet en tidligere beboer i nr. 13.

Begreberne »familie« og »husstand« anvendes mange steder synonymt, skønt forfatterne nok kender forskel; men mest mærkelig er dog teksten til fire husplaner, hvor »husstandssammensætning« kun omfatter husstandens overhoved og måske eventuelle logerende, men ikke koner og børn. En tabel hedder »klassemæssig sammensætning...«, men er en almindelig erhvervsfordeling.

Trods de nævnte indvendinger kan bogen anbefales både for sine mange gode eksempler og for den sammenhæng, de indgår i. Et lokalt kendskab til Vejle er ikke en forudsætning for at kunne anvende bogen.

»Byens børn« er en bearbejdning af et speciale i historie fra Århus universitet. Allerede det borger naturligtvis for en vis kvalitet, og da emnet er spændende og aktuelt, har det næppe været vanskeligt at få Statens Humanistiske Forskningsråd til at støtte udgivelsen. Man kunne godt ønske sig langt flere specialer frem til en større offentlighed.

Hans Kruse Pedersen og Grete Rung

Erik Bertram Jensen: *Arbejderbevægelsen i Viborg 1916–1920*. Viborg 1981. Pris 15 kr. 111 sider med bilag. Salg: Carl Heinrich Petersen. Gothersgade 27. 8800 Viborg. (06) 62 33 18.

Der er tale om en specialeopgave til RUC, og forfatteren understreger selv, at afhandlingen bærer præg af at arbejdet skulle afsluttes inden for en tidsramme af 5 måneder. Når hertil føjes, at EBJ ikke har nogen lokal tilknytning til Viborg, må det indledningsvis slås fast, at det foreliggende produkt afspejler en imponerende arbejdsindsats i form af indsamling og bearbejdning af et ret omfattende kildemateriale.

To ledetråde udgør den teoretiske ramme for undersøgelsen. For det første skal den lokale undersøgelse sammenlignes med og indordnes arbejderbevægelsens historie i Danmark i perioden. Her følger EBJ de synspunkter, som Gerd Callesen fremførte i »Fortid og Nutid«, bd. 26, hft. 4, 1976. Og for det andet anskues historien ud fra »en udogmatisk materialistisk historiefølelse«, hvor der reflekteres over vekselvirkningen mellem teori og empiri (side 1).

Det er EBJs mål at belyse nogle sammenhænge mellem erhvervsmæssige, klassemæssige, materielle og politiske forhold. Derfor indledes fremstillingen også med et afsnit om *Viborgs erhvervsstruktur*, baseret på en samling skemaer: »Oplysninger fra erhvervsdrivende over beskæftigede Personer og deres Indtægter 1918«, side 4–13.

I næste afsnit gennemgås *Viborgs klassestruktur 1918* ud fra de kommunale mandtalslister indsam-

let i september 1918, s. 14–21. Arbejderklassen, bestående af faglærte og ufaglærte arbejdere, samt tyende, udgør ifølge EBJ, 41,7% (3842) af det totale antal beskæftigede i Viborg. Heraf udgør tyende alene ca. 15–1600 personer, og egentlige industriarbejdere udgør kun ca. 676 personer. EBJ sammenligner de lokale resultater, dels med »hele landet 1911«, ud fra et tidligere arbejde af forfatteren, og dels med »Randers 1930«. Det virker ikke overbevisende, men blotlægger de problemer en dialektisk materialistisk historiker må slås med, når de tilgængelige data ikke er skåret til efter en klassemodel.

Efter den indledende analyse af de økonomiske og klassemæssige strukturer følger afsnit om arbejderbevægelsen i Viborg år for år i perioden 1916 til 1920. Her fremdrager forfatteren det pågældende års arbejdskonflikter, levevilkårene, Fællesorganisationens, Socialdemokratiets, SUF's, Viborgs og 9 udvalgte fagforeningers medlemstal, mødevirksomhed og politiske handlinger. Det kan godt virke noget omstændeligt med denne kronologiske fremgangsmåde, der kun afbrydes af et afsnit om syndikalismen i Danmark og i Viborg 1918–1920. Dog det er i høj grad umagen værd at gennemlæse de mange tætskrevne sider (22–100), for her dokumenteres interessante sammenhænge mellem de materielle kår for arbejderklassen i Viborg og de politiske manifestationer i perioden.

Den faglige og politiske *moderation* i fællesorganisationen, hovedparten af fagforeningerne, Socialdemokratiet og dens ungdomsafdeling modstilles den faglige (og politiske) *radikalisering* i arbejdsmændenes og tobaksarbejdernes fagforening samt i Fagoppositionens afdeling i Viborg. Resultatet bliver, at *moderationen* øger sin styrke målt i medlemsstal og især i valgresultater, hvorimod *radikalismen* ikke får mange ben til jorden i Viborg.

Forfatteren giver flere bud på *moderationens* totale sejr: Socialdemokratiets moderate holdning i Viborg »afspejler holdningen i den lokale arbejderklasse, som befinder sig i et borgerligt domineret lokalsamfund, hvilket også er forklaringen på syndikalisternes svage indflydelse og opbakning«. (side 83). Den socialdemokratiske leder, A. C. Mortensen tillægges også en vigtig rolle. A. C. var formand for partiet, byrådsmedlem, folketingskandidat, redaktør af Viborg Amts Social-Demokrat og medlem af fællesbestyrelsen nedsat af partiet og fællesorganisationen m.m. Her følger et bl. mange eksempler på A. C.s indgriben, for at illustrere EBJs rimelige påstand:

På en generalforsamling den 27. januar 1919 vedtager arbejds mændene et forslag om at »Fra 1. Februar arbejdes der kun 8 Timer og forlanges 120 Øre pr. Time indtil Landoverenskomsten foreligger«. Denne vedtagelse annulleres imidlertid på en ekstraordinær generalforsamling d. 31. januar 1919, hvor bl.a. A. C. er til stede og fraråder den tidligere beslutning. (side 87). Endvidere afdækker EBJ *moderationens* taktiske manøvrer over for de ra-

dikale elementer. Viborg Amts Social-Demokrat undlader således at omtale flere syndikalismøder, og når møder refereres, får de syndikalistiske talere deres bekomst, f.eks.: »... En færende Svend, Cigarmager Jepsen, der tilfældigt opholdt sig i Viborg, holdt nu et langt Foredrag om Parlamentarismens Umulighed og den »direkte Aktions« store Fordel. Albert Jacobsen (arbejdsmand i Viborg) varierede derefter sit sædvanlige Thema om, at de socialdemokratiske Rigsdagsmænd er »Pjalte« og »Førræddere«. (side 54).

Viborgs syndikalister og mange sympatisører karakteriserer EBJ som meget moderate og langt mindre udfordrende end den københavnske bevægelse. I en kort periode i 1918 var der endog flere hundrede syndikalist-sympatisører i Viborg, først og fremmest blandt arbejdsmændene, der var hårdt ramt af dyrtid og arbejdsløshed. Ja, møder om militærnægtelse og om mishandling af menige soldater – to af syndikalisternes mærkesager – kunne samle op til 600 deltagere! Men myndighederne slog hårdt ned på to lokale syndikalister, der opfordrede til militærnægtelse. De fik »Fængsel paa

sædvanlig Fangekost i 4 Maaneder«. I den lille provinsby med den store garnison, 2. Generalkommando, gjaldt det åbenbart om at statuere et afskrækkende eksempel. Og der blev da også ro i Viborg. Ved valgene i 1920 fik Venstresocialisterne kun fjorten stemmer.

EBJ har leveret et særdeles givtigt supplement til arbejderbevægelsens historie i Danmark i perioden 1916–20. Og forfatterens fremgangsmåde vil kunne inspirere til lignende lokale undersøgelser, der i givet fald kunne forøge indsigten i den moderate linjes sejr i den danske arbejderbevægelse. Det ville dog være ønskeligt om kommende arbejder inddrog analyser af den lokale arbejderbevidsthed og af de forskellige ideologiske, politiske og kulturelle foreninger og organer. Denne problemstilling lader EBJ af indlysende grunde stort set ligge, men påpeger dens betydning for spørgsmålene: Hvorfor blev den danske arbejderbevægelse i så dominerende grad reformistisk? Hvorfor udeblev revolutionen?

*Helge Stavnshjerg*